

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

FABRIKSBOLIGER I DANMARK
Lolland-Falster Maribo amt

HANNELENE TOFT JENSEN & PER AXELSEN

FABRIKSBOLIGER I DANMARK

Lolland-Falster

Maribo amt

HANNELENE TOFT JENSEN & PER AXELSEN

København, 1982

Tilrettelægning: Per Axelsen

Fotos og tegninger, hvor andet ikke er nævnt, af forfatterne.

Copyright © Selskabet til bevaring af industrimiljøer og forfatterne

ISBN 87-88317-00-5

Tryk: Frederiksberg Bogtrykkeri

Sats: Baskerville og Helvetica

Papir: Klipcote 130 g

Projektet er støttet af Undervisningsministeriet og Carlsbergfondet.

Udgivet med støtte fra Carlsbergfondet

Forsidefoto: Torvegade, set fra syd ca. 1916. Dobbeltthusene er opført af Rødbyhavn Jernskibsværft til værftets arbejdere og funktionærer. Billedet stammer fra Lokalthistorisk arkiv, Rødbyhavn.

Indholdsfortegnelse

Registreringsoversigt, Fabriksboliger på Lolland-Falster, Maribo amt

Rækkefølgen i opstillingen følger Erhvervstællingen 1935. Ved at bibeholde denne rækkefølge opnås at fabrikker, der producerer det samme, står ved siden af hinanden.

1/8 Maribo Dampmølle, Maribo	16
1/8 Arbejdernes Fællesbageri, Nykøbing Falster	18
Højbygård Sukkerfabrik, Holeby	19
Nakskov Sukkerfabrik, Nakskov	27
Sukkerfabrikken Nykøbing LMT, Nykøbing Falster	29
Sakskøbing Sukkerfabrik, Sakskøbing	33
Horslunde Saftstation, Horslunde	35
Lundby Mejeri 1/8, Lundby	36
Andelsmejeriet »Fælleshåb«, Ønslev	37
»Trifolium«, Maribo	38
1/8 Den danske Mælkekondenseringsfabrik, Nakskov	39
1/8 Pentz-Møller, Maribo	40
Vald. Jørgensens Træskæreri, Eskildstrup	41
Hesnæs Savværk, Hesnæs	42
R. J. Niensens Trævarefabrik, Kraghave	44
Idalund Teglværk, Radsted	44
Fabrikant Rich. Ramhøj, »Temperværket«, Stubbekøbing	46
Rødbyhavn Jernskibsværft, Rødbyhavn	47
1/8 Nakskov Skibsværft, Nakskov	53
1/8 Holeby Dieselmotorfabrik, Holeby	59
Bandholm Jernstøberi, Bandholm	61
Brdr. Clausens Maskinfabrik, Flintinge St.	62
C. Schmidts Maskinfabrik, Nykøbing Falster ..	62
Maskinfabrikken »Vulcan«, Maribo	63
Andelselskabet Falsters Højspændingsværk, Sdr. Ørslev	65

Om fabriksboliger, specielt med henblik på Lolland-Falster

	side
Boligregistreringens grundlag	5
Afgrænsninger	6
Generel karakteristik af fabriksboliger	7
Økonomisk karakteristik	7
Huslejen	8
Historisk-social karakteristik	10
Den fysiske udformning	
Kolonier	12
Funktionærboliger	13
Blandede boligformer	13
Afsluttende bemærkninger	13

Om Fabriksboliger, specielt med henblik på Lolland-Falster

»Naar arbejderboliger indrettes på den for hvert tilfælde bedste måde i økonomisk, teknisk og administrativ henseende, viser erfaringerne rundt om fra, at de oftest har en god og forædlende indflydelse på beboerne. Den økonomiske sans udvikles, sædelighedsfølelsen skærpes, dødelighedsprocenten forringes. Men det er ikke alene beboerne selv, der hæves op, det er tillige naboer og andre, som gennem det gode eksempel stræber at rette sig, og det er – ikke mindst – *arbejdsgiverne, som ved at have en stræbsom, flittig og ædruelig arbejderstok mangefold nyder det gode resultat af egen eller forgængers arbejdervenlighed.* – Såfremt arbejderboligernes gode indflydelse ikke føltes fra alle sider, er det næppe sandsynligt, at sagen havde kunne trænge igennem, som den har gjort. Efterhånden som spørgsmålet har udviklet sig, er dets nyttevirkning blevet stedse mere anerkendt«.

Otto Schmidt: Arbejderboliger. Salmonsens leksikon. I 1915 p. 944. (Vor fremhævelse).

For Otto Schmidt er arbejderboliger et overbegreb, der dækker boliger oprettet på mange forskellige måder. Det kan være boliger oprettet af boligselskaber, boliger finansieret af filantropiske foreninger og fabriksboliger.

Nærværende arbejde er alene en registrering og undersøgelse af fabriksboliger i Danmark. Med fabriksboliger tænkes på boliger, opført og/eller ejet af danske industrivirksomheder med henblik på udleje til fabrikkernes ansatte, såvel arbejdere som funktionærer.

Indsamlingen af oplysninger på Lolland-Falster foregik i sommeren 1979. Der kan i den forløbne tid

været sket ændringer, f.eks. ejerskift, der er ikke foretaget revision med henblik på sådanne.

Hensigten med dette arbejde er at belyse boligforholdene for de første generationer af danske industriarbejdere. Projektet er landsdækkende, og omfatter boligforholdene både på landet og i byerne. Desuden håber vi, at arbejdet kan danne grundlag for såvel private som institutionaliserede bevaringsbestræbelser, idet der til mange af de bevarede fabriksboliger knytter sig klare miljømæssige kvaliteter. Projektet kan således ses som et led i de seneste års bevaringsindsats omkring det industrielle miljø, og den voksende interesse for de miljømæssige kvaliteter ved forskellige bebyggelsesformer, specielt tæt-lav bebyggelser.

Boligregistreringens grundlag

Registreringen af fabriksboliger er en udløber af forskningsprojektet »Industrialismens Bygninger og Boliger«. Dette forskningsprojekt sigter mod en belysning af det industrielle miljøes opkomst i Danmark i den periode – årene fra 1840 til 1940 – hvor industrialiseringen slår an herhjemme, og i stigende grad kommer til at præge samfundet. Blandt de opgaver, man inden for dette projekts rammer har ønsket at tage op, er en dyberegående, systematisk undersøgelse af industri- og arbejdermiljøet, af industrimenneskets hverdag, dets vilkår og levestandard, og endelig har man som projektets rygrad foretaget en landsdækkende registrering af ældre fabrikker. Udgangspunktet for denne registrering er erhvervstællingen i 1935. Fra denne er udskilt alle virksomheder med over 5 arbejdere. Disse virksomheder er derpå registreret i samarbejde med de lokale museer på grundlag af besøg på de pågældende fabrikker og arkivstudier.

Som led i denne registrering af industrianlæg indgår spørgsmålet, om der til fabrikken er knyttet boliger. Besvarelserne af dette spørgsmål har været nærværende undersøgelses indgang til identifikation

tion af landets fabriksboliger. Fabrikker med tilknyttede boliger bliver derefter opsøgt, amt efter amt, og boligerne bliver fotograferet og registreret mht. opførelsesår, antal, størrelse etc. I de fleste tilfælde interviewes samtidig en medarbejder på virksomheden, og derudover kontaktes kommunens tekniske direktorat, lokalarkiver og -museer.

At bygge en registrering af fabriksboliger udelukkende på erhvervstællingen fra 1935 ville medføre en del udeladelser og mangler. Erhvervstællingen dækker kun de virksomheder, der rent faktisk var aktive i 1935, altså ikke fabrikker, der på dette tidspunkt var nedlagt eller andre, der først blev startet senere.

Vi har valgt ikke at holde os strengt til erhvervstællingens oplysninger, men i princippet forsøgt at få alle virksomheder med boliger registreret. I forhold til dette ambitionsniveau har vi dog foretaget enkelte afgrænsninger.

Afgrænsninger

Som nævnt ovenfor, definerer vi fabriksboliger som boliger opført og/eller ejet af industrivirksomheder med henblik på udleje til virksomhedens ansatte, såvel arbejdere som funktionærer. Som minimumsgrænse for registrering har vi fastsat, at den enkelte virksomhed skal have mindst 3 arbejdere- og/eller funktionærboliger. Hvis der er 3 boliger eller derover, vil eventuelle tilhørende direktørboliger også blive registreret. Industriregistreringen omfatter ca. 6600 virksomheder. Følges de ovennævnte afgrænsninger, kan det på baggrund af de hidtidige erfaringer skønnes, at ca. 10% af virksomhederne har tilknyttede boliger. Procentandelen svinger meget fra egn til egn, afhængigt af det pågældende produktionsmønster, f.eks. er trikotageregionen omkring Herning nede på omkr. 5%, mens der på Lolland-Falster findes boliger ved 16% af virksomhederne.

Projektet »Industrialismens Bygninger og Boliger« har som tidsmæssig afgrænsning perioden 1840–1940. Boligregistreringen holder sig i princippet inden for de samme rammer. Rammerne overskrides dog undertiden i praksis, som følge af ønsket om at give et nogenlunde dækkende billede af en bestemt egn industrielle struktur ved hjælp af fabrikernes boligbestand. Findes der altså ældre eller yngre industri anlæg, som har været med til at tegne egnens industrielle udvikling, søges disse medtaget.

Virksomhedernes finansielle engagement i boligbyggeri og boligbesiddelse kan antage mange forskellige former. Også på dette område har det været nødvendigt at foretage nogle afgrænsninger. Medtaget i registreringen er boliger bygget af og finansieret af en virksomhed, boliger der er opkøbt af virksomheden med henblik på udleje til de ansatte, boliger der er opkøbt af virksomheden med udvidelser for øje, men som i en årrække har været udlejet til de ansatte, samt boliger der er opført af virksomheden, men senere solgt til private. Vanskeligere er de tilfælde, hvor virksomheden går ind og finansierer byggeriet med en eller anden form for betinget lån, og/eller stiller byggegrund til rådighed. Da denne form for långivning i næsten alle tilfælde er betinget af fortsat virksomhedstilknytning for låntageren, vil også denne kategori blive medtaget i vor registrering.

Hvor virksomheden for længst er nedlagt, kan det være vanskeligt at bestemme karakteren af de til denne virksomhed tilknyttede boliger, da de kan have skiftet ejer mange gange. Endvidere kan der være vanskeligheder ved at udskille de tilfælde, hvor en virksomhed har bygget arbejderboliger til almindelig udlejning eller med videresalg for øje. Da karakteren af sådanne boliger kun kan efterforskes ved arkivstudier, og da der ikke i alle tilfælde har været tid til dette, forekommer også disse boliger i registreringen.

Generel karakteristik af fabriksboliger

Generelt kan det siges om fabriksboliger, at motivet til opførelse af boligerne, ikke så meget er det økonomiske udbytte, der kan hentes fra udlejningen, men den gavnlige indflydelse det har på den industrielle produktion, at arbejderne bor på fabrikens betingelser og på fabrikens område. Motivet er

således anderledes end ved opførelse af boliger på det almindelige boligmarked.

Økonomisk karakteristik

Økonomisk er fabriksboliger karakteriseret ved, at de er opført ved hjælp af en kapital, der ikke direkte knytter sig til jordbesiddelse eller ejendomsbesiddelse. Det vil sige, at denne kapital henter sit udbyt-

Antal huse fordelt efter opførelsesår

Virksomhedens navn	før 1900			1900–20			1920–40			1940–60			eft. 1960			ukendt			i alt
	1	2	fl.	1	2	fl.	1	2	fl.	1	2	fl.	1	2	fl.	1	2	fl.	
Maribo dampmølle		2	1																3
Arbejdernes Fællesbageri									3										3
Højbygrd. Sukkerfabrik		21	3	4			1												29
Nakskov Sukkerfabrik	4	9														9			22
Sukkerfabrikken Nykøbing	4	2	1													2			9
Sakskøbing Sukkerfabrik		1	1	5	1											3	1		12
Horslunde Saftstation	8																		8
Lundby Mejeri	1									5									6
Mejeriet Fælleshåb	1			1			2												4
Mejeriet Trifolium	1																		1
Den Danske Mælkekon.	3																		3
Pentz-Møller	10																		10
Valdemar Jørgensen	1			4															5
Hesnæs Savværk	18																		18
R. J. Nielsen	1			4															5
Idalund Teglværk	3																		3
Temperværket	1			1						13									15
Rødbyhavn Skibsværft				1	34	10													45
Nakskov Skibsværft			2	1	13	33	1			1	2	16	22	6					97
Holeby Diesel				4						16		1				2			23
Bandholm Jernstøberi	1																		1
Brdr. Clausen	1						3						1						5
C. Schmidt Maskinfabrik	5																		5
Vulcan, Maribo	21																		21
Falsters Højsp.værk				3	1										5				9
I alt	34	35	8	28	49	43	10	0	0	35	2	17	23	0	6	21	1	0	362

Ved et hus forstås her en bygning under ét tag, d.v.s. at et dobbelt 2-familieshus her er regnet som ét hus. Hver tidsperiode er delt op i huse for 1 familie, huse for 2 familier samt huse for flere familier. De fleste af de huse, der er nævnt under ukendt opførelsesår, er huse opkøbt til virksomheden.

te, ikke fra jord, ikke fra ejendomsbesiddelse, men fra produktion af varer. I og med at de opførte boliger ikke primært skal danne grundlag for kapitalens udbytte, bliver prissættelsen på disse boliger en anden end den prisfastsættelse, der sker på boliger, der direkte er opført for at skaffe en kapital udbytte. Fabriksopførte boliger kan i almindelighed og skatteteknisk betragtes som en del af virksomhedens faste kapitalapparat, og er underlagt de samme forrentnings- og afskrivningsregler som dette. Da boligerne er opført for midler, der er kanaliseret ud af virksomhedens produktive kapital, skal de altså ikke, som de fleste boliger på det almindelige boligmarked, direkte give indtjening til ejeren.

Ser man på fabriksboligernes finansiering, er det ikke meget, vi konkret ved om dette. Det må dog antages, at de er finansieret som andet boligbyggeri, ved virksomhedens egenkapital og/eller banklån samt ved langtidslån af forskellig art, det være sig kreditforeningslån eller statslån.

En opgørelse over fabriksboligernes opførelsesår for Lolland-Falster viser med en vis forsigtighed nogle karakteristiske variationer. At der må tages et forbehold i tolkningen, skyldes materialets ringe omfang.

Det største antal huse er opført i perioden før år 1900, men da 1-familiehusene her har overvægt, repræsenterer dette antal huse ikke en tilsvarende stor boligmængde. Perioden 1900–20 er den periode, der har det største antal boliger. I den følgende periode fra 1920 til 1940, opføres der så godt som ingen fabriksboliger. I perioden fra 1940 til 1960 ses der et opsving i opførelsen af boliger, men i såvel denne periode som den næste, efter 1960, har 1-familiehusene igen overvægten.

Som forklaring på disse variationer i antallet af opførte fabrikshuse kan dels nævnes de forskellige virksomheders efterspørgsel efter arbejdskraft, dels virksomhedernes muligheder for at få tilskud til opførelse af boliger.

De 2 skibsværfter ved Rødbyhavn og Nakskov kan ses som eksempler på disse to forklaringsfaktorer. Begge værfter blev oprettet under 1. verdenskrig, på et tidspunkt hvor der rundt om i landet oprettedes en del værfter. Som følge heraf var der en stor efterspørgsel efter værftsarbejdere, f.eks. fortælles, at Nakskov skibsværft hentede arbejdskraft fra Flensborg. Denne mangel på arbejdskraft medførte, at man forsøgte at tiltrække arbejdskraft ved hjælp af boligtilbud. Der er ikke foretaget nogen undersøgelse af, hvordan dette byggeri finansieredes, men det må formodes, at værfterne har gjort brug af mulighederne for at få del i de datidige lånetilbud, der forelå både fra det statslige og kommunale plan. De billige stats- eller kommunelån var betinget af, at låntageren var organiseret som boligselskab, og i overensstemmelse hermed oprettedes i Rødbyhavn boligselskaberne Rødbyhavn funktionær- og Arbejderboliger A/S og Rødbyhavn Haveby A/S. I Nakskov dannedes ejendomsselskabet Rosnæs.

At de billige stats- eller kommunelån generelt kan have været et incitament til opførelse af fabriksboliger kan måske også udledes af, at der i perioden 1920–40 opførtes så få fabriksboliger. Der fandtes låneordninger til opførelse af arbejderboliger først i 20'erne, men disse ophører i 1927. I 1933 kommer der igen en lov om tilskud til boligbyggeri, men denne lovs sigte er at virke beskæftigelsesfremmende, og den kunne være vanskelig at udnytte til byggeri af fabriksboliger.

Huslejen

Huslejen fastsættes almindeligvis ud fra, hvad det koster at forrente og afdrage den sum penge, det har kostet at bygge husene, plus forrentning og afdrag på det beløb, jorden har kostet. Det karakteristiske ved lejen i fabriksboliger har almindeligvis været, at stigningstakten over tid ikke har været nær så kraftig som på det almindelige boligmarked.

Dette kan illustreres ved at sammenligne lejen i en fabrikskoloni over en årrække med den gennemsnitlige leje i en lejlighed af samme størrelse. Vi har valgt Rørdal ved Ålborg Portland Cementfabrik, da vi her kender huslejen over en årrække.

Selv om sammenligningen kan halte noget, da det for Rørdal drejer sig om et ½ dobbelthus med tilhørende have, brændeskur og hønsehus, og den gennemsnitlige beregning gælder en lejlighed i en etagebebyggelse uden særlige udenomsbekvemmeligheder, ses det, at lejen i fabriksboligen ikke stiger nær så meget og ikke nær så kontinuert, som lejen i det privatejede byggeri.

Årlig husleje for Rørdal Arbejderby sammenlignet med gennemsnitlig årlig husleje for 3 vær. lejlighed i provinsbyer.

	Rørdal kr.	Provinsbyerne kr.
1911		214 ³⁾
1914	156	
1916		230
1920		339
1921		356
1922	196 ¹⁾	359
1923	229 ²⁾	388
1930		463
1933	228	
1935		494
1945		592
1948	260	
1950		698
1955		790 ⁴⁾
1956	260	
1960		828 ⁵⁾
1961	476	

Tabelnote:

- 1) Lejen forhøjet ifølge huslejenævnet
 - 2) Løje-forhøjelsen skyldes indlæggelse af elektricitet. Leje-forhøjelsen skal løbe i en 10 års periode
 - 3) Tallet gælder provinsbyer i alt, opgjort for 3-vær. lejl. i forhus.
 - 4) Tallet er opgjort for lejligheder uden centralvarme
 - 5) Tallet er opgjort for lejl. opført 1890–1930 uden centralvarme.
- Kilde: Huslejen for Rørdal er opgjort på basis af oplysninger på de originale huslejekontrakter. Den gennemsnitlige årlige husleje for provinsbyer stammer fra Statistisk Årbog de pågældende år

Ser man på, hvor stor en procentdel den årlige leje for henholdsvis fabriksboligen og boligen på det almindelige boligmarked udgør af en gennemsnitlig årlsløn, ligger lejen i fabriksboligen på en væsentlig lavere procent, og det på et tidligere tidspunkt af boligens alder.

Huslejens procentandel af årlslønnen

År	Årlsløn	% af huslejen i Rørdal	% af huslejen i 3 vær. lejl.
1914	1.200	13%	19%
1924	3.144	7%	12%
1931	3.181	7%	15%
1956	11.900	2%	7%

¹⁾ Det har kun for de her nævnte år været muligt at finde trykte opgørelser over årlslønnen. For årene 1914 og 1924 stammer tallene fra Jens Warming: Danmarks Statistik, p. 487, 1930. De er opgjort for ufraglærte i provinsbyerne. Tallet fra 1931 stammer fra Stat. Medd. 4.91.5 p. 23. Det er opgjort for samtlige arbejdere, tallet er ikke korrigeret for sygdom og arbejdsløshed. Tallet for 1956 stammer fra Stat. Efterret. 1956, nr. 108, p. 932. Det gælder ufraglærte mænd i hovedstaden, og må derfor anses for at være noget højere, end hvis det havde været provinsbyer.

Generelt kan forklaringen på denne forskel i lejestigningen være, at boligerne fra virksomhedens side alene betragtedes som en brugsværdi, og at de ikke samtidig skal bære en mulig bytteværdi. Boligerne skal afdrage og forrente den en gang investerede kapital og senere forbedringer og vedligeholdelse, men de skal ikke medvirke til at skabe udbytte til virksomheden. Betragtningen omkring boligerne som en brugsværdi for virksomheden, illustreres især af funktionærboligerne. Det normale ved funktionærboliger er, at man ikke betaler husleje. Boligen betragtes som en del af lønnen, der så kan sættes relativt lavere. I og med at der ikke foregår pengetransaktioner mellem ejer og lejer, træder karakteren af boligen som en brugsværdi for virksomheden tydeligere frem.

En anden medvirkende årsag til, at huslejen i fabriksboligerne ikke er steget så meget som huslejen på det almindelige boligmarked, kan være, at huslejen i fabriksboligerne har været et led i forhand-

lingerne mellem arbejdsgiverne og fagforeningerne. Et eksempel herpå kendes fra Nakskov Skibsværft, hvor en af arbejdernes betingelser for at indgå den såkaldte »Nakskov-aftale«, der indeholdt en overenskomst om løntilbageholdenhed, var at huslejen i så fald ikke skulle røres.

Historisk – social karakteristik

»I moralsk henseende har arbejderboligsagen, også i Danmark, haft en overmåde gavnlige indflydelse på beboerne, der i stor målestok viser sig at have ombyttet værtshuset med hjemmet og offentlige forlystelser med arbejde i hus og have.«

Otto Schmidt i Salmonsens Leksikon, I. 1915. p. 954.

Det var ikke blot den moralske heldige indflydelse, man sigtede mod ved oprettelsen af arbejderkolonier. I det følgende behandles dels den historiske baggrund, dels det idémæssige indhold i den del af arbejderboligsagen, der giver sig udtryk i fabrikskolonier.

På et tidligt tidspunkt af industrialiseringen, hvor vandkraften var en væsentlig betingelse som drivkraft, blev industrianlæg ofte placeret, hvor der var god adgang til vandkraft. Desuden lokaliseredes industrianlæg hyppigt i egne, hvor der var tradition for en bestemt beskæftigelse, eller hvor råstofferne fandtes. Disse faktorer gjorde, at mange af de første industrianlæg blev placeret på landet, hvor der var mangel på kvalificeret arbejdskraft, eller hvor der ikke var befolkningsgrundlag eller tradition for fabriksarbejde. Det medførte at virksomhedsejeren, med henblik på tiltrækkende arbejdskraft, var nødt til at skabe et helt nyt samfund med boliger, skole og indkøbsmuligheder omkring sit industrianlæg. Herhjemme kan resterne af sådanne tidlige anlæg, d.v.s. omkring 1800, ses f.eks. ved Clasonborg ved Herning, hvor man søgte at skabe en valke- og farve-

fabrik, specielt med henblik på viderefremstilling af hedeboendernes strikkearbejder. De meget tidlige glasværker, f.eks. ved Gudumlund og Conradsmindede er også eksempler på sådanne anlæg. Da industrien ikke længere er afhængig af vandet som drivkraft og derfor kan placere sig, hvor arbejdskraften i forvejen befinder sig, er der ikke længere det samme incitament til oprettelse af de landlige kolonier. Men på dette tidspunkt, tiden omkring 1850'erne, er der i kredse, der ikke direkte har tilknytning til industrien, indledt en bevægelse for oprettelse af gode, sunde og billige arbejderboliger. Bevægelsen udgår fra præster og læger, folk, der i deres daglige arbejde, har kontakt med byernes slumbefolkning. Denne bevægelse udmønter sig i boligbyggerier som f.eks. Lægeforeningens Boliger og De Classenske Boliger i København. Selv om disse boligbyggerier kan have samme totale karakter, et lille sluttet samfund med boliger, butik, asyl, skole og til tider kirke, som de tidlige industrisamfund, er de ikke oprettet ud fra de samme motiver. Mens industrianlæggenes placering er betinget af produktionen, og man derfor må søge at trække arbejdskraft til sig, placeres de filantropiske kolonier i byerne uden direkte kontakt med industrivirksomheder.

Tanken omkring arbejderboligbevægelsen er, at sunde boliger skaber en sund befolkning, at gode boligforhold holder arbejderne væk fra værtshuse og gavner sædelighedsfølelsen. Også industriens folk så deres fordel i at forfølge disse mål:

»For arbejderne er der sørget foruden ved boligerne ved billigt udsalg af nødvendighedsartikler, bespisning, skole osv. Der er sygekasse og vil blive indrettet aldersforsørgelse for enhver arbejder, som har tjent fabrikken 5 år. Alt, hvad der således gøres for arbejderne, mener bestyrelsen vil være ligefrem fordelagtigt for forretningen, idet det sikres den udvalgte, dygtige og tjenstivrige folk, der nødvendig vil miste deres stilling.«

Lollands-Posten, 26.01.1874.

I sidste fjerdedel af det 19. århundrede og til perioden omkring 1. verdenskrig, bliver der oprettet en del fabrikskolonier. De mest sluttede, fuldkomne anlæg ligger stadig i landdistrikterne, på steder, hvor der ikke tidligere var en udpræget bydannelse. Industriens placering i landdistrikterne er på dette tidspunkt ikke længere betinget af adgangen til vandkraft, men af forskellige råstofforekomster. Der oprettedes fabrikskolonier f.eks. ved cementfabrikkerne, kalkværkerne og på Lolland ved den første sukkerfabrik.

I ovenstående beskrivelse er der lagt vægt på industriens placering, og ønske om at tiltrække arbejdskraft. Men det var ikke alene ønsket om at sikre sig tilstrækkelig arbejdskraft, der motiverede industrien til at bygge boliger, men også ønsket om at have indflydelse på arbejdskraftens kvalitet.

»Blandt de mange midler til at forbedre den økonomisk dårlig stillede mands kår, til at hæve hans moralske standpunkt til et højere niveau, til at forsone ham med at være blevet stillet blandt de små i samfundet og dog føle sig tilfreds med sin stilling i dette, synes det efterhånden gennem talrige forsøg i de fleste civiliserede lande at være godtgjort, at et godt hjem er et af de allervæsentligste.«

Otto Schmidt i Salmonsens Leksikon. I. 1915. p. 943.

Industrien ønskede at socialisere arbejdskraften, at vænne den til at møde til tiden, at solidarisere sig med arbejdspladsen og i det hele taget at kende sin plads i samfundet og være tilfreds med den.

I tiden efter 1. verdenskrig ebber oprettelsen af fabrikskolonier ud. Der er i Danmark efterhånden skabt en industriarbejderklasse, og staten har overtaget en væsentlig del af de sociale områder som skoleundervisning, alderdomsforsørgelse etc., der før blev dækket af den enkelte virksomhed.

I 1960'erne hvor skattefordelen ved at eje egen bolig bliver åbenbar, har virksomhederne efterhånden vanskeligt ved at udleje deres boliger, og man ser i denne periode et betydeligt frasalgs af fabriksboliger.

Den fysiske udformning

Ved gennemgangen og registreringen af Lolland-Falster, var der 153 virksomheder efter industritællingen i 1935. Heraf fandtes mere end 3 boliger ved 22 virksomheder. Uden for industritællingen er 3 virksomheder registreret, Rødbyhavn Jernskibsværft, Bandholm Jernstøberi og Mejeriet Fælleshåb. Dette svarer til, at 16% af den samlede virksomhedsmasse havde fabriksboliger. De 25 virksomheder har tilsammen 884 boliger. Boligerne kan opdeles i tre boligtyper:

- 1) *Kolonier* af arbejderboliger. En større koncentration af boliger efter en samlet bebyggelsesplan.
- 2) *Funktionærboliger*, der er opført efter en bebyggelsesplan, men ikke i stort antal.
- 3) *Blandede boligformer*, boliger uden bebyggelsesplan eller tilkøbt af virksomheden.

Kolonier

En samlet karakteristik af arbejderkolonierne er vanskelig. Enkelte fællestræk forekommer dog for kolonierne, der for hovedparten er opført i perioden 1872–1916. Alle eksempler er bebyggelse af tæt-lav karakter i 1 eller 2 etager, og alle, Vulcan i Maribo undtaget, er placeret i landlege omgivelser i byernes udkant. Bebyggelserne er nok dels inspireret af den lokale byggetradition på Lolland-Falster, men absolut også af arkitekturstrømningerne i forbindelse med »Havebybevægelsen«, der var fortalere for bedre og smukkere boliger for arbejderne. Sukkerfabrikken Højbygård er dog opført før Havebybevægelsen rigtig tog fat i Danmark. Brd. Frederiksen hentede deres inspiration bl.a. fra de tyske fabrikskolonier. Arbejderboligerne blev da også betegnet som »Havebyen«, hvilket fortæller lidt om intentionerne bag bebyggelsesplanen.

Hesnæs-husene under Cortselitze Skovdistrikt er boliger grupperet omkring en vej med tilhørende store jordlodder. Lodderne var tænkt udnyttet til en

delvis selvforsyning i husholdningen, hvilket også var tanken med jordlodderne på Højbygård Sukkerfabrik. Havebybevægelsen arbejdede videre med denne tanke og betragtede jordlodderne som et middel til højnelse af den hygiejniske standard, ved at give beboerne mulighed for lys og luft. Dette var

Antal boliger fordelt efter medarbejderstatus

Virksomhedens navn	1		2		3	
	dir.	funkt. arb.	funkt. arb.	kolon.	funkt. bland.	
1/5 Maribo Dampmølle	1	2	4			x
Arbejdernes Fællesbag.			3			x
Højbygård Sukkerfabr.	1	30	42		x	
Nakskov Sukkerfabr.	1	19	10			x
Sukkerfabr. Nykøbing	2	9	100			x
Sakskøbing sukkerfabr.	1	15				x
Horslunde sagtstation		2	6			x
Lundby Mejeri	1	10				x
Mejeriet Fælleshåb	1	3	7			x
Mejeriet Trifolium	1		7			x
Den Danske Mælkefond.			3			x
Pentz-Møller			20		x	
Valdemar Jørgensen	1		4			x
Hesnæs Savværk			18		x	
R. J. Nielsen	1		4			x
Idalund Teglværk	1		3			x
Temperværket	2		13		x	
Rødbyhavn værft	1	68	40		x	
Nakskov Skibsværft	3	68	250	22	x	
Holeby Diesel	3	1	16	16		x
Bandholm Jernstøb.			3			x
Brd. Clausen	1		8			x
C. Schmidt' maskinf.	1	4				x
Vulcan Maribo	1		20		x	
Falsters Højsp.værk	1	9				x
I alt	25	246	575	38	7	4 14

- 1) Opregner hvor mange boliger de forskellige virksomheder har ejet over en tid.
- 2) Opregner boliger, hvor virksomheden har ydet byggegrund og/eller lån i boligen, hvortil der knytter sig betingelser omkring fortsat virksomhedstilknnytning.
- 3) Opregner de forskellige boligformer hhv. kolonier af arbejderboliger – funktionærboliger – blandede boligformer.

nok med speciel henblik på brokvarterernes usle og trange kår, men på Lolland-Falster har denne teori gået udmærket i spænd med husmændenes tradition for have dyrkning og har været eftertragtet af arbejderne, der for en stor del blev rekrutteret blandt landarbejdere.

Arkitektonisk er det karakteristisk for disse arbejderboliger, at bygningskroppene gentages efter en stram bebyggelsesplan. Husene er som regel ens i planløsningen, men med små varianter i facadeudtryk, der til dels slører bebyggelsens uniformering. Selv vejanlæg, kloakering og beplantning er veldisponeret i disse bebyggelser.

Boligernes standard udmærker sig også i kolonierne ved at være meget høj. Dels er boligerne relativt store i forhold til datidens arbejderboliger, dels har de været på et højt byggeteknisk niveau. Dette skal sammenholdes med den husleje, arbejderne betalte, der var lav i forhold til de øvrige arbejderboliger herhjemme.

Denne bebyggelsesform har danske arkitekter dyrket med stor interesse. Der er blevet kælet for detaljerne, og der har været plads for den mere eksperimenterende form, hvor tidens arkitektoniske idealer udmøntedes i praksis. Arkitekter som Vilhelm Tvede og Andreas Clemmensen samt velanskrevne lokale arkitekter har deltaget ved projekteringen. Dette har i flere tilfælde ført til, at arbejderkolonierne stilmæssigt har markeret sig kraftigt og samtidig introduceret nye arkitekturideer.

Funktionærboliger

Boligerne er betydeligt større og bedre indrettet end arbejderboligerne. De er også rigere dekoreret i facadeudtrykket, hvilket skulle antyde en højere social status.

Sukkerfabrikkerne i Nakskov, Nykøbing og Saksøbing samt elektricitetsværket i Højslev er opført efter en bebyggelsesplan i forbindelse med virksomheden. Her er ikke tale om den samme unifor-

mering som ved arbejderboligerne, men en vis ensartethed forekommer dog. Man kan her stilmæssigt tale om introduktionen af en ny arkitekturform i boligbyggeriet, nemlig fabriksarkitekturen. Boligerne, der alle er placeret i umiddelbar nærhed af virksomhederne, ligger stilmæssigt meget tæt på fabriksbygningerne. Dette fremgår måske tydeligst af Sukkerfabrikkernes funktionærboliger, der er gedigne huse, med gentagelse af gesimsprofileringer, facadebånd og vinduesdetaljer fra fabriksbygningerne. Arkitektonisk smukke og interessante bygninger, men ikke mange i antal.

Blandede boliger

Den største gruppe i vor registrering må rubriceres under blandede boligformer, hvilket vil sige, at der er tale om virksomheder, hvor boligbebyggelsen virker ustruktureret. Det kan være boliger, der er opkøbt af virksomheden, eller boliger der er opført med pengeanbringelse for øje eller blot boliger, opført for at tiltrække arbejdskraft, men på ret tilfældige jordlodder. Bygningerne har ingen specielle kendetegn med relation til industribyggeri. De er for hovedparten et produkt af den lokale byggeskik, for det meste en ret anonym købstadsarkitektur.

Afsluttende bemærkninger

Ved gennemgangen af fabriksboligerne i Maribo amt er det værd at fremhæve den høje procentdel (16%) af virksomheder med boliger. Vor interesse har koncentreret sig om kolonibebyggelserne og til dels virksomhederne med mange funktionærboliger. Arbejderkolonierne er opført i slutningen af sidste århundrede og i begyndelsen af dette. De var altså nogle af de første i forbindelsen med industrialiseringen af Lolland-Falster. En periode hvor virksomhedslederne var pionerer og med få erfaringer med etablering af virksomheder og rekruttering af arbejdere. Dette resulterede i eksperimenter, der også smittede af på boligforholdene, og netop

arbejderkolonierne er nogle af de mest spændende bebyggelser. Kolonierne i Rødbyhavn og på Rosnæs er direkte produkter af den danske havebybevægelse, og de er, trods deres lidenhed internationalt set, nogle af de smukkeste praktiske eksempler på teorier omkring forbedringen af arbejderklassens boligforhold. Ligeledes bør sukkerfabrikkernes funktionærboliger fremhæves. De er ligeledes fra omkring århundredeskiftet, og arkitekterne har ved opførelsen af disse boliger, kopieret industriarkitekturen over til boligerne.

Det er vanskeligt at vurdere, om fabriksboligerne har haft større indflydelse på den senere tids boligbyggeri på Lolland-Falster. Indirekte har Havebybevægelsen dannet forbillede for 50'ernes parcelhusbyggeri. Arbejderkolonierne må også siges at

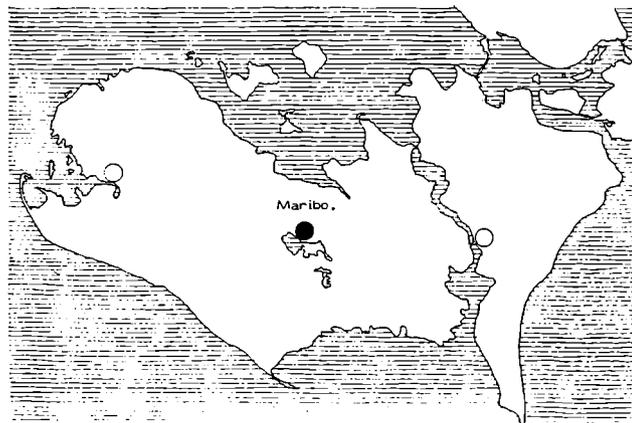
have inspireret til nyere tids arkitekturidealer. Elementer fra disse kolonier er taget op i 60'ernes boligidealer omkring »tæt-lavt«-byggeriet, der stadig er i en eksperimenterende fase. Disse teorier indeholder elementer som en koncentration af lave 1- eller 2-etages huse, strukturalistisk, men med en vis form for uniformering og med omkringliggende fri- og fællesarealer. Desuden med fællesfaciliteter som forsamlingshuse, købmænd, skoler o.l., det vil sige en decentralisering af samfundet med overskuelige faciliteter inden for en rimelig afstand.

Mange af Lolland-Falsters fabriksboliger er bevaringsværdige, såvel fra en industrihistorisk, en arkitektonisk som fra en kulturhistorisk vurdering. En nærmere beskrivelse og vurdering af de enkelte boliger i det følgende.

Registreringsoversigt

Maribo Dampmølle A/S

Maglemervej 7
Maribo Kommune
Maribo Amt

I Maribo har man fra gammel tid kendt 4 vindmøller, hvoraf Nørre Mølle er den, der i længden har klaret sig bedst. Den har udviklet sig fra stubmølle, til Hollandsk mølle over kombineret vind- og dampmølle til ren dampmølle.

I 1886 blev møllen organiseret som aktieselskab, og i december 1972 fusionerede Maribo dampmølle A/S med Ringsted dampmølle. I dag produceres hvede-, rug- og sigtemel.

Boliger

Villaen ud til Maglemervej, opført 1876, har de sidste 60 år fungeret som direktørbolig, for bl.a. den nuværende direktørs afdøde far, dir. A. P. Milling. Tidligere rummede bygningen også bolig for møl-

Fabriksanlægget, set fra nordvest, med de 5-etages pakhusbygninger i baggrunden, de lave beboelsesbygninger og parken i forgrunden.

Direktørvillaen, facade mod Maglemervej, set fra sydøst. En enkel bygning med provinsklassicistiske islet. Heltag med røde tegl, gulkalkede facader og kampstensokkel. Savskiftesims og bånd ved vinduer.

lersvende. Villaen er en smukt proportioneret bygning med provinsklassistiske anstrøg, heltag i røde tegl, gule kalkede facader med profilbånd om vinduerne, der er fladbuede med dannebrogssprossede karme. En smukt profileret savskiftegesims og kampestensokkel. Interiøret er næsten uforandret siden opførelsen. Rummene virker velproportionerede bl.a. med spændende stuklofter. Bygningen er meget velholdt.

I en længebygning, vest for direktørboligen, har der i den østre ende været bolig for møllemesteren, og midt i bygningen bolig for kusken. Desuden har bygningen indeholdt kornmagasin, hestestald samt vognremise. Det fortælles, at der i den bygning, hvor de ansatte i dag har folkerum, tidligere har været beboelse for møllersvende i tagetagen.

Længebygningen, med bolig for forvalteren og kusken. Desuden har bygningen indeholdt kornmagasin, hestestald og vognremise.

Maribo Dampmølle er et anseligt fabriksanlæg fra 1886. Anlægget virker monumentalt, med store mølleri- og pakhusbygninger i 5 etager. Direktørvillaen og længebygningen knytter sig smukt til det øvrige anlæg, der yderligere understreges af villaens smukt anlagte park, grænsende ned til Nørre sø.

Anlægget er i sin helhed absolut bevaringsværdigt.

Virksomhedsarkiv på virksomheden.

Skrift om møllens historie af A. P. Milling på virksomheden.

Litt: Lolland-Falsters Historiske samfund. Årbog 1976, p. 61-65.

Folkerumsbygningen, hvor det fortælles, at der tidligere har været beboelse for møllersvende i tagetagen.

A/S Arbejdernes Fællesbageri

Grønnegade 25
Nykøbing Falster Kommune
Maribo Amt

A/S Arbejdernes Fællesbageri er oprettet i 1922 og havde dengang 6 ansatte. Finbrødsbageriet og kontoret nedbrændte i 1957, men blev derefter genopbygget. I 1973 blev virksomheden lagt sammen med tilsvarende virksomheder i København, Ringsted og Næstved. Det hedder nu A/S Rinæs Brød. Produktionen er rugbrød, franskbrød, finbrød, men ikke småkager.

I 1976 var der 35 ansatte.

Boliger

Der hører 3 huse til virksomheden, de 2 er lejet ud, det ene står tomt. Husene er købt op efterhånden. De ligger på grunde, der grænser op til virksomheden. Så vidt det ses, har motivet ved købet og besiddelsen af disse huse snarere været tanken om en evt. udvidelse af virksomheden end bevidst opkøb for at skaffe boliger til de ansatte. I det ene af husene bor stadig en mestersvend, og også tidligere har disse bygninger været beboet af de ansatte.

Arbejdernes Fællesbageri, Nykøbing F. Bageribygningen har beboelse på 1. salen.

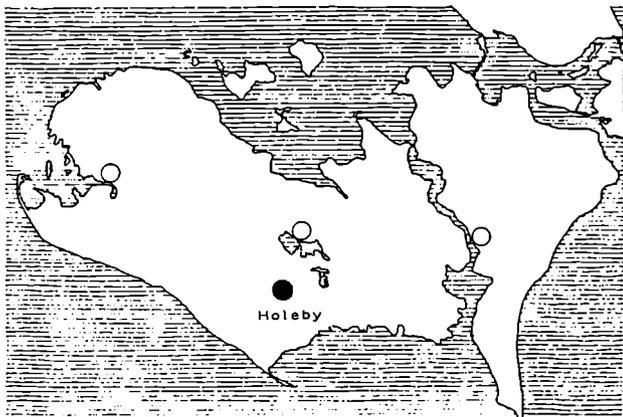
Højbygård Sukkerfabrik

Fabriksvej 2
Holeby Kommune
Maribo Amt

Højbygård sukkerfabrik er oprettet i 1872 under navnet »Roesukkerfabrikken Lolland«. I 1880 overtoges fabrikken af D.D.S. (De Danske Sukkerfabrikker), hvorefter den nu hed »Højbygård sukkerfabrik«. Sukkerproduktionen nedlagdes i 1960. I bygningerne produceres nu bølgepap af »Højbygård A/S, der ejes af A/S De Forenede Papirfabrikker (60%) og A/S D.D.S. (40%).

Boliger

Da fabrikken blev anlagt, blev der samtidig bygget boliger. Der byggedes 21 dobbelte arbejderhuse, anlagt i en samlet koloni. I fabriksbygningen indrettedes ca. 16 funktionærværelser og fælles opholdsrum. Desuden var der i samme bygning indrettet pigeværelser. I en selvstændig bygning, kaldet marketenderbygningen, fandtes boliger for en økonom, en lærer, en sukkermester, en kusk samt 2 andre lejligheder. I samme bygning var der værelser for ungarbejdere samt sovesal for ca. 75 kvindelige fremmedarbejdere.

Udsnit af Havebyen, set fra sydvest.

To-familie bolig med have, set fra sydvest.

Efter at virksomheden i 1880 var overtaget af D.D.S. byggedes der selvstændige funktionærboliger. I alt byggedes 4 huse, en bogholderbolig, en sukkermesterbolig, en maskinmesterbolig og en kuskbolig. I 1914 købtes en bygning med 4 lejligheder i selve Holeby. Disse lejligheder brugtes som funktionærboliger. I 1938 byggedes direktørvillaen.

Marketenderibygningen brændte i 1903. I årene efter produktionens ophør (1960) frasolgtes arbejderhusene. Der er dog endnu et enkelt hus, som hører under virksomheden. Alle funktionærboligerne opretholdes stadig som sådanne.

Virksomhedens placering i et industrialiseringsmønster

Roesukkerfabrikken Lolland er sammen med sukkrefabrikken ved Odense de første roesukkerfabrikker, der anlægges i Danmark. Medens sukkrefabrikken ved Odense, for hvilken Tietgen var igangsætter, anlægges uden forbindelse med landbruget, og derfor har store startproblemer omkring tilstrækkelige leverancer af roer, anlægges Roesukkerfabrikken Lolland i tilknytning til og nærmest som følge af en landbrugsomlægning på jorder, der er ejet af fabriksindehaverne. De to brødre Frederiksen, der opfører fabrikken, ejer eller forpagter i forvejen store jordområder på Lolland, og oprettelsen af fabrikken må ses som en følge af, at de anser en dyrkningsomlægning for nødvendig. Roesukkerfabrikken Lolland har derfor fra begyndelsen sikret sig leverancer af råmaterialer.

Afgørende for den fysiske placering af fabrikken var avlsgårdenes beliggenhed, transportforholdene og vandforsyningen. Der var ved fabrikkens anlæggelse ingen jernbane på Lolland, men der var tale om at bygge en, og der var også tale om anlæggelse af en havn på sydkysten. Der fandtes således intet eksisterende transportnet, der kunne betinge placeringen, men da der var mulighed for at benytte vand

fra en af Maribosøerne, blev avlsgårdenes beliggenhed afgørende for fabrikkens placering i Holeby.

Den industrielle udvikling på Lolland var meget svag, og der var derfor ikke i befolkningen tradition for industriarbejde. Holeby lå i et udpræget landdistrikt, og der var hverken i selve byen eller i omegnen befolkningsgrundlag for den arbejdsstyrke, der krævedes til den nye produktion, dels på avlsgårdene af sukkerroer dels på fabrikken. Ekstraarbejdet på gårdene var flere gange lugning af roer i foråret og optagning af roerne i efteråret. Dette betragtedes som kvindearbejde, og brødrene Frederiksen løste problemet omkring arbejdskraftmangel ved som de første på Lolland, at importere arbejdskraft fra Sverige.

Til selve fabriksdriften var det nødvendigt at skaffe en fast stab af stabile arbejdere. For denne virksomhed, som for så mange andre af de tidligt anlagte virksomheder, gik bestræbelserne samtidig ud på at socialisere arbejdskraften, at uddanne og optræne en bestemt klasse, industriarbejderne. Et af de væsentligste momenter i disse bestræbelser, var boligtilbuddet.

Boligernes placering og udformning

Som det ses af situationsplanen, er sukkerfabrikken og boligerne placeret i Holebys nordøstlige udkant, og har oprindelig ligget i landlige omgivelser helt fri af Holeby. At bygge arbejderboliger var fra begyndelsen en del af planen for fabrikken, det var ikke resultatet af en senere opstået nødvendighed.

I juni 1872 startede aktietegningen til a/s Fabrikken »Lolland«, yderligere jord blev opkøbt, og skøderne skrevet. Brd. Frederiksen var pionerer indenfor fabrikationen af sukkerroer herhjemme, og måtte derfor til udlandet på studieture, for at indhøste erfaringer til fabrikken. Tyskland var langt fremme på dette felt, og man entreprenerede da også med et tysk firma, m.h.t. tegninger og teknisk indretning. Tegningerne blev udført af firmaet Ma-

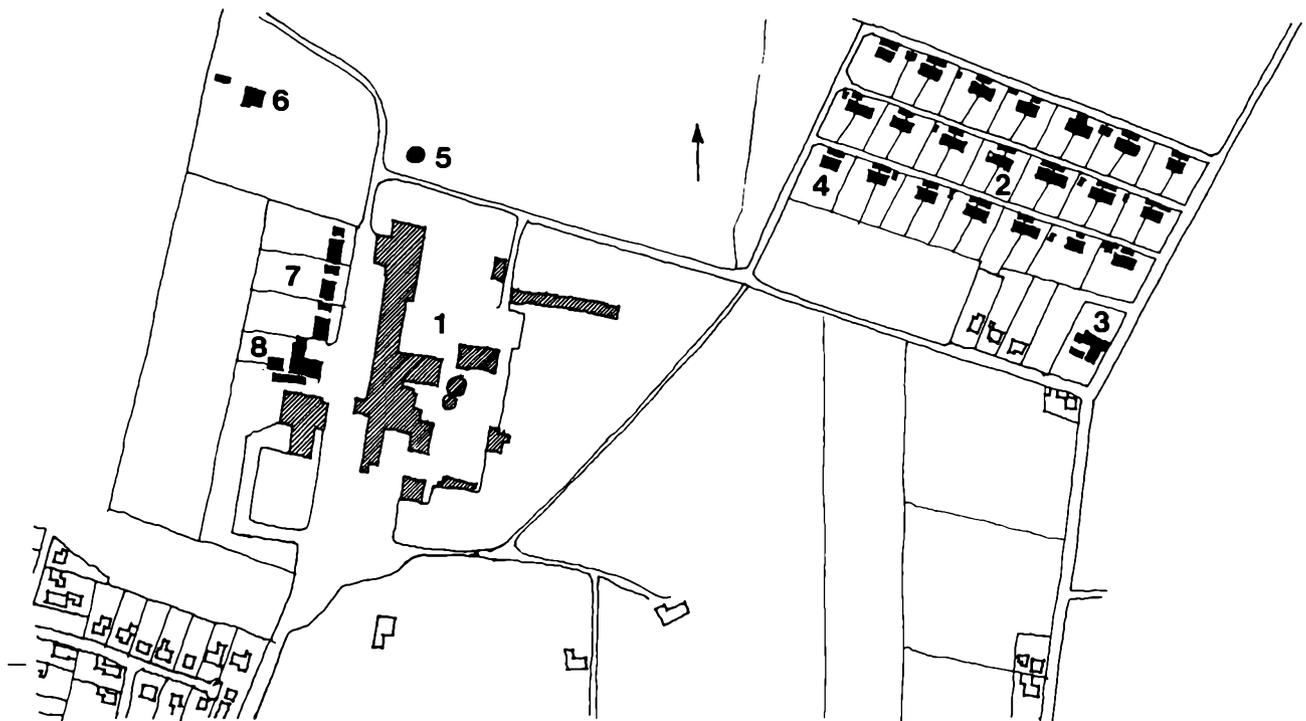
schinenbauanstalt i Braunschweig. Selve opførelsen af bygningerne blev overdraget til arkitekt Granzow, der havde erfaring med lignende byggerier i udlandet. Der var rig tradition for arbejderkolonier i Tyskland, og såvidt ses har Brd. Frederiksen på deres studieture hentet megen inspiration i de tyske arbejderkolonier.

Havebyen

I juli 1873 fik fabrikken skøde på matr. nr. 4b og 4bbi Hillestolpe by, Fuglse sogn, hvor man lod opføre 21 ens arbejderboliger med hver 2 lejligheder. Fabrikshusene, eller »Havebyen« som den også blev kaldet, er en åben lav bebyggelse, med 3 rækker

fritliggende huse grupperet ud til 3 ganske smalle veje. Beboelseslejlighederne indeholdt hver to beboelsesrum, et køkken, spisekammer samt forstue. Til boligerne hørte der desuden et udhus, indeholdende tørverum, svinesti og latrin. Senere er dette udhus i de fleste tilfælde ombygget til vaskehus med gruekedel. Udhuset er bygget sammen med nabo-boligens udhus.

Med planløsningen var der lagt op til en vis udstrækning af selvforsyning; man kunne holde svin eller høns, og de forholdsvis store parceller muliggjorde dyrkning af jorden. At anlægge arbejderboliger med en så udstrakt grad af selvforsyning må ses som et ønske om at videreføre de tidligere landar-

Situationsplan af Højbygård. Efter Landinspektørværns Luftfotoopmåling a/s. 1) Fabrik, 2) Havebyen, 3) Brugsen, 4) Skole, 5) Marketenderi, 6) Direktørvilla, 7) Funktionærboliger, 8) Kusbolig.

bejdere og husmænds traditionelle levevis. Men muligheden for selvforsyning giver samtidig virksomheden gode argumenter i hænde, når der skal diskuteres lønforhøjelser.

Havebyen fremtræder som et smukt eksempel på en arbejderkoloni fra den tidlige industrialiseringsfase herhjemme. Desværre er langt de fleste af husene blevet ombygget til ukendelighed, efter at virksomheden begyndte at frasælge efter nedlæggelsen i 1960. Kun enkelte af husene lader ane, hvilke opdragende tanker og fremsynethed, der har ligget bag opførelsen af denne arbejderkoloni. Husene er absolut bevaringsværdige, og burde pålægges en retableringspligt, evt. ved en sammenlægning af nogle af dobbelthusene, så boligstandarden kunne opfylde nutidige krav, og boligområdet som helhed kunne stå som et af de fineste eksempler på danske fabrikskolonier.

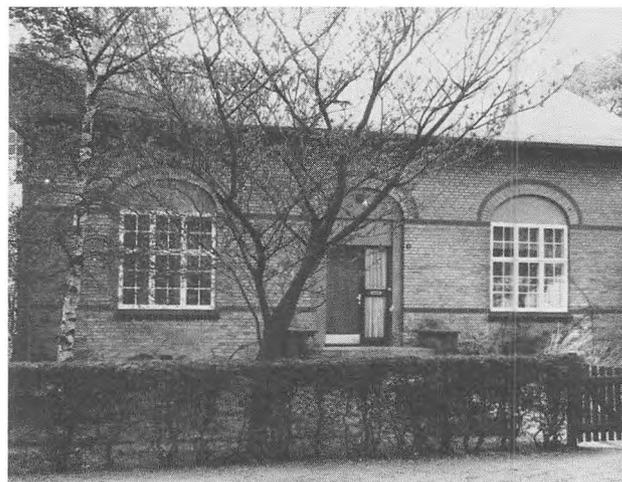

To-familiebolig i Havebyen, set fra vest. De 21 ens dobbelthuse er opført i 1873. De er opført i grundmur og med paptage. I perioden 1903-1908 har denne bygning fungeret som skole for fabriksarbejderbørnene samt bolig for læreren.

Funktionærboliger

Oprindelig husede fabrikken sine funktionærer i den sydlige fløj af selve fabriksbygningen, dels i form af værelser og dels i form af større lejligheder. Da De Danske Sukkerfabrikker overtog virksomheden i 1880, begyndte man at opføre funktionærboliger. De blev placeret umiddelbart vest for fabrikken i tilknytning til et lille skovparti. Disse boliger opførtes efter samme mønster som sukkerfabrikkens øvrige anlæg. De er rummelige, og må stilmæssigt rubriceres som fabriksarkitektur. Det er gedigne grundmurede huse, ikke prangende, men med dekorative skiftegangsbånd.

Funktionærboligerne bærer stilmæssigt præg af at være opført over en længere periode, men knytter sig til det øvrige anlæg, understreget af et smukt samspil med beplantning og vejanlæg. En sammenligning med et herregårdslæg, vil ikke være upas-

Funktionærbolig, set fra øst, opført 1903. Stilmæssig som Sukkerfabrikkens bygninger med farvede teglstensbånd og buede stik.

sende for denne virksomhed. Skal man derfor vurdere bevaringsværdien, må virksomheden betragtes som en helhed, intet kan betragtes isoleret, uden at meningen vil være kraftigt devalueret. Derfor er det af stor vigtighed, både arkitektonisk og industrihistorisk, at man søger at fastholde hovedlinjerne og sammenhængen i dette lille samfund.

Fabrikkens sociale bestræbelser

Sukkerfabrikken har højsæson, kampagne, i ca. 3 mdr. om året. Roesukkerfabrikken »Lolland« regnede med en kampagne på ca. 100 dage, og man havde ikke i produktionen planlagt raffinering af sukkeret. Det er ud fra dette vanskeligt at se en produktionsmæssig begrundelse, for at knytte en større arbejderstab fastere til fabrikken ved et boligtilbud, og arbejderboliger er da heller ikke et træk som findes ved andre sukkerfabrikker. Vi må derfor

se nøjere på, hvilke andre incitamenter der der har været for oprettelsen af arbejderkolonien ved Højbygård.

Momenter til en forståelse af arbejderkoloniens oprettelse er især: Den tætte sammenknytning mellem landbrug og industri og brd. Frederiksens erfaringsgrundlag fra Tyskland, hvor arbejderkolonier var almindelige. Den i det stedlige miljø totale mangel på en etableret industriarbejderklasse, samt endelig en i borgerlige oplyste kredse udbredt patriarkalsk holdning over for arbejderne.

Det er usædvanligt, at en industriel virksomhed knyttes så tæt til en landbrugsvirksomhed, som tilfældet er her. Når tilmed ledelsen af begge slags virksomheder er de samme personer, er det ikke uventet, at se kulturelle særpræg ved den ene slags virksomhed smitte af på den anden. I sidste halvdel af forrige århundrede, var det en selvfølge, at de

Funktionærbolig fra 1886, set fra øst.

Direktørvillaen, set fra sydøst, opført 1938.

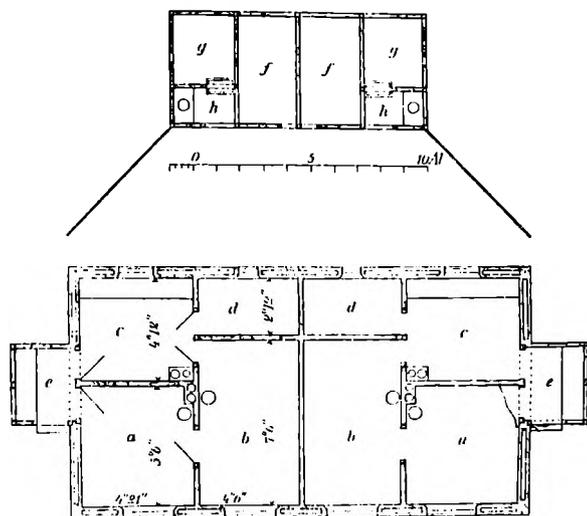
forskellige grupper af beskæftigede på de store gårde boede i boliger, ejet af gårdene. Ansættelsesmønstret på landet, hvor alle beskæftigede på en gård mere eller mindre hørte til gårdens husstand, kan ses som rester af et feudalt organiseringsmønster.

Til de forskellige gårde, der fungerede som avlsgårde til sukkerfabrikken, hørte der et betydeligt antal landarbejderboliger. Til Nøbbølle gård hørte der 11 huse med jord samt 3 jordløse huse, hvoraf de 2 var til 2 familier. Til Højbygård var der 7 huse, og i 1875 byggedes 9 nye 2-familiehuse. Endelig var der på alle gårdene et stort antal enkeltværelser. Hertil kommer indlogeringen af de ca. 75 svenske piger, der var på sæsonarbejde.

Dette mønster genfindes på fabrikken, men her spiller andre faktorer ind. På fabrikken, men ikke på gårdene, er der bevidste bestræbelser på at skabe en bestemt slags arbejdere. I vore dage er det en selv-

følge, at staten sørger for optræning og socialisering af arbejdskraften. Det var det ikke på landet i 1970'erne, her måtte de få industrielle virksomheder selv påtage sig dette. Midlerne hertil var primært boligerne, men ved siden af forsøgte man sig med egen fabriksskole, med en brugsforening samt med oprettelse af en lærlingeuddannelse.

Skolen begyndte med lokaler i marketenderibygningen. Der var her indrettet en skolestue og en lærerbolig. Da denne bygning nedbrændte i 1903, flyttedes skolen til en af arbejderboligerne ude i kolonien, til det hus, der ligger nærmest fabrikken. Heri indrettedes den ene lejlighed til skolestue og den anden til lærerbolig. Den private fabriksskole nedlagdes i 1908, hvorefter kommunen overtog undervisningen. I samme marketenderibygning fandtes også lokaler til en *forbrugsforening*. Efter branden flyttedes brugsforeningen over i fabrik-

Plan af arbejderbolig for to familier. Der var 21 bygninger af denne type i «Havebyen» indeholdende følgende: 2 opholdsstuer (a+b), køkken (c), bryggers (d), vindfang (e). Udhuset indeholdt følgende rum: Tørrerum (g), svinesti (f) og latrin (h). Planen er efter Landbrugsordbog for den praktiske landmand, 1877.

Funktionærbolig fra 1903, set fra sydøst.

kens tidligere forvalterbolig, som lå i forbindelse med kolonien. Her var der brugsforening i mange år, men i den sidste tid, mens der var åbent, var det en privat købmand, der havde overtaget forretningen. Den er i dag nedlagt.

I det hele var marketenderbygningen centret for det sociale liv på fabrikken. Som tidligere nævnt boede her en del familier. Marketenderibestyreren havde folk i kost og logi, her var spisestue for arbejderne, og udenfor skoletiden benyttedes skolelokalet som forsamlingslokale. Det var også i denne bygning, lærlingene holdt til.

Den *lærlingeordning*, man begyndte med på fabrikken, er et af de første eksempler på en helt bevidst politik fra en virksomheds side, på at skabe en tillært arbejdsstyrke. I annonceringen efter lærlinge skildrede man vilkårene således:

»Betingelser, hvorefter drenge antages til oplæring som arbejdere ved fabrikken »Lolland« fra 1. maj 1873. Drenge skulle være konfirmerede. Kun sådanne antages, der skaffe anbefaling fra præst og lærer for i et og alt god opførsel og for at være sunde, lærenemme, flinke og opvakte. Drenge som er født på landet og vant til landbrugsarbejde, foretrakkes. Drengene vil i regelen betragtes som selvstændige arbejdere. De skulle i læretiden deltage i alle sådanne arbejder i landbrug og fabrik, som ikke overstiger deres kræfter eller skader deres sundhed og legemlige udvikling. De ville blive anbragt under stadig pålideligt tilsyn, udenfor arbejdstiden vil deres skoleundervisning blive fortsat. I læretiden ville drengene blive fuldstændigt underholdt for fabrikkens regning, få sund og god bolig, ordentlig og rigelig kost, gode og renlige klæder.«

Endvidere indeholder annoncen en opregning af

Funktionærbolig Magasinvej 11, set fra øst. Bygningen ligger i Holeby, og er oprindeligt opført af en malermester, der udlejede bygningen til ungkarle på Dieselfabrikken. I 1914 køber Højbygård bygningen, og lejer den ud til egne funktionærer. Det har oprindeligt været en korridor ejendom, og bygningen kaldtes også for »Pensionatet«. I dag ejes den af en lokal vognmand.

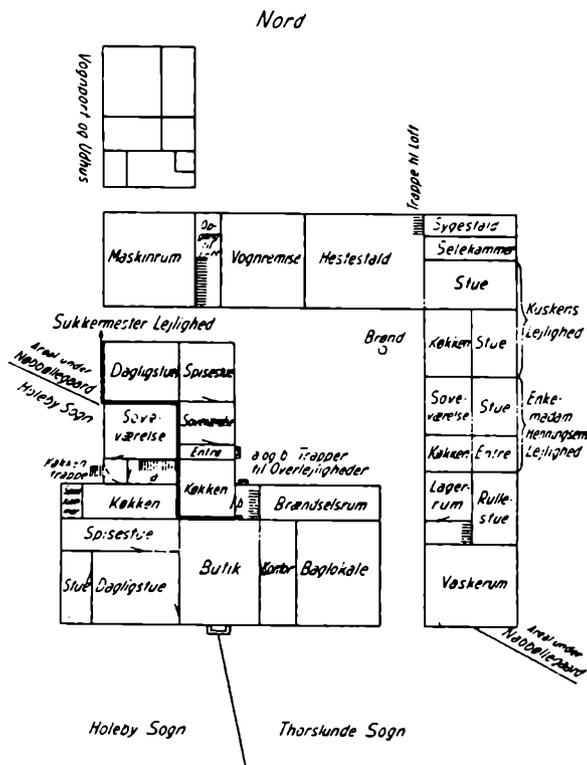

Brugsforeningen i Havebyen. Oprindeligt lå forbrugsforeningen i marketenderbygningen, men da denne brændte i 1903, flyttede brugsen ud i Havebyen. I 1966 nedlægges Brugsen, og der oprettes en købmandshandel. Denne nedlægges i 1976. Bygningen har oprindeligt været opført som inspektørbolig.

hvilket tøj og andre genstande, som drengene skal medbringe ved tiltrædelsen, samt hvad han får med, hvis han rejser før tiden, eller når han er udlært.

Ansættelsesmåden og betingelser har megen lighed med et fæstemål eller en håndværkerlærlingekontrakt. Der nævnes ikke noget om, at drengene får nogen pengemæssig betaling i læretiden, det ser ud til, at alt er lagt an på naturalieydelse. Selv om formen og indholdet har rødder tilbage i tiden, skulle resultatet blive industriarbejdere. Det viste sig svært at opretholde intentionerne i den påtænkte lærlingeuddannelse, og selve ordningen fungerede kun så længe brd. Frederiksen ejede fabrikken.

De forskellige midler, man på Højbygård tager i brug for at optræne og fastholde en arbejdsstyrke, er ikke i sig selv unikke, de kendes fra ældre industrier, som f.eks. glasværkerne. Det specielle er, at det i andre kendte tilfælde er bestræbelser, der er rettet mod en faglært arbejdsstyrke, mens det på Højbygård er rettet mod ufaglært arbejdskraft. Set fra denne synsvinkel er de tanker, der ligger bag de sociale bestræbelser over for arbejderne på sukkerfabrikken, meget vidtrækkende. Det skulle da også vise sig, at de ikke kom til at danne forbillede. Der findes enkelte forsøg i samme retning ved andre nye industrier, som f.eks. cementfabrikkerne, men på sukkerfabrikkerne var de med fabrikken »Lolland«s konkurs et overstået kapitel.

Marktederbygningen efter rekonstruktion af Jens Wolsing i »Højeby«-Historiske oplysninger samlet og nedskrevet.

Virksomhedsarkiv: Findes på Sakskøbing Sukkerfabrik.

Litt:

Aktieselskabet De danske Sukkerfabrikker 1872-1888.

Drachmann, Povl og L. Estrup: Aktieselskabet De danske Sukkerfabrikker. 1872-1922. Et festskrift. 1922.

Illustreret Tidende. 1872-73, s. 103-04. Roesukkerfabrikken »Lolland«.

Nielsen, Ove H.: Højeby kommune-historisk set. Lolland-Falsters historiske Samfund. 1979.

Sukkerroer - 100 år på Lolland-Falster, redl.: Else-Marie Boyhus. Lolland-Falsters historiske Samfund. 1972.

Ugeskrift for Landmænd. 1872: II, 4 rk. 4 bd. Erhard Frederiksen.

Wolsing, Jens: Højeby. 1-2. 1943-56.

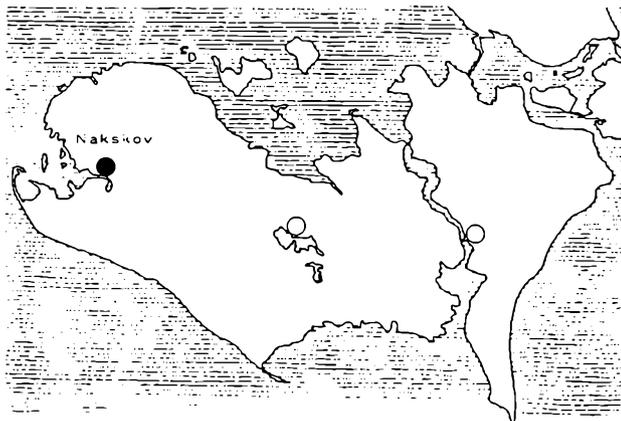
Nakskov Sukkerfabrik

A/S De danske Sukkerfabrikker

Tietgensvej 6

Nakskov Kommune

Maribo Amt

Nakskov Sukkerfabrik er oprettet i 1882, til produktion af roesukker og melassefoder. Nakskov Sukkerfabrik, er den eneste fabrik på Lolland-Falster, som er opbygget med et system af saftstationer. Der lå i alt 6 saftstationer placeret i den nærmeste omegn (se i øvrigt beskrivelsen af Horslunde Saftstation). I dag er saftstationerne nedlagt. Nakskov Sukkerfabrik driver samtidig forsøgsstationen »Maribo« i Holeby. Der er i dag ansat 290 arbejdere og 45 funktionærer på fabrikken.

Boliger

Nakskov Sukkerfabrik har, som de øvrige sukkerfabrikker under De Danske Sukkerfabrikker, udelukkende koncentreret sig om funktionærboliger. Fabrikken har dog ejet en mindre række arbejderboliger. Disse var opført til maskinfabrikken Tuxen og Hammerich, og var placeret på en grund, der stødte umiddelbart op til sukkerfabrikken. I dag er disse boliger nedrevet, og fabrikken har udvidet på grundene.

Samtidig med fabrikkens opførelse i 1882, byggedes 2 funktionærboliger hver med bolig for 2 familier samt 1 bestyrerbolig. Alle beliggende på fabrikkens areal. På et senere tidspunkt har fabrikken løst boligproblemerne for funktionærerne ved talrige opkøb af villaer rundt omkring i byen. Disse er blevet frasolgt, efterhånden som de pågældende funktionærer er rejst eller har sluttet ansættelsen. For vores undersøgelse har denne boligtype mindre interesse.

De 2 funktionærboliger fra 1882, hvoraf den ene nu er nedrevet, var ens i udseende, i 2 etager og med 2 familier i hver bygning. Bygningerne har ligget på hver sin side af Tietgensgade, symmetrisk placeret omkring denne, der har været fabriksanlæggets nord/syd gående akse. Lejlighederne var rummelige, og med en enkel planløsning. I det ydre fremtræder den tilbageværende bygning som en smuk repræsentant for fabriksarkitekturen, enkel i sin form, men med mange fine teglstensdetaljer. De nuværende helglasvinduer har oprindeligt været dannebrogssprossede. I dag fungerer bygningen som administrationsbygning.

Bestyrerboligen er en anelig bygning i 2 etager. Den har været virksomhedens repræsentative bygning, og arkitekten har bestræbt sig på, at bygningen fremtræder så imponerende som muligt. Stilmæssigt underordner den sig fabriksanlæggets øvrige arkitektur, men med overspillede klassicistiske detaljer, der har ført til et ganske interessant bygningsværk. Helglasvinduerne har oprindeligt været dannebrogssprossede.

I 1910 købtes hjørneejendommen Perlestikkergade 31, der ligger umiddelbart nord for fabrikken. Bygningen har indeholdt 2 boliger for fabrikkens funktionærer, og i dag er den indrettet til kontorer for fabrikken.

De 5 arbejderboliger på Tuxensvej, øst for virksomheden, er som tidligere nævnt nedrevet. Det var små 2-families huse, med heltage i røde tegl og med

pudsede og kalkede facader. Husene var oprindelig bygget af Tuxen & Hammerichs maskinfabrik til brug for dens arbejdere. At de er overgået til sukkerfabrikken, kan have en sammenhæng med, at Holger Hammerich, der ledede maskinfabrikken i egenskab af ingeniør, var med til at opføre sukkerfabrikken. Da Tuxen & Hammerichs fabrik brændte i 1905, koncentreredes virksomheden til København.

De nu eksisterende bygninger, den ene funktionærbolig og bestyrerboligen, er smukke eksempler på den tids fabriksarkitektur. Det stramme aksefaste fabriksanlæg hvor virksomhed og boliger fremtrådte som en helhed er det imidlertid vanskeligt at få øje på i dag, hvor virksomhedens udvikling har nødvendiggjort store bygningsforandringer og nedrivning af ældre bygninger.

Virksomhedsarkiv: På virksomheden, tilligemed tegningsarkivet.
Litt.:

Aktieselskabet De danske Sukkerfabrikker. 1872-1888. 1888.
Drachmann, Povl og L. Estrup: Aktieselskabet De danske Sukkerfabrikker. 1872-1922. Et festskrift. 1922.
Illustreret Tidende. 1882-83, nr. 1206. Julius Jensen: Nakskov Sukkerfabrik.

Funktionærbolig, set fra sydøst. I dag er der kontorer.

Bestyrerbolig, set fra sydøst. I dag rummer den administration.

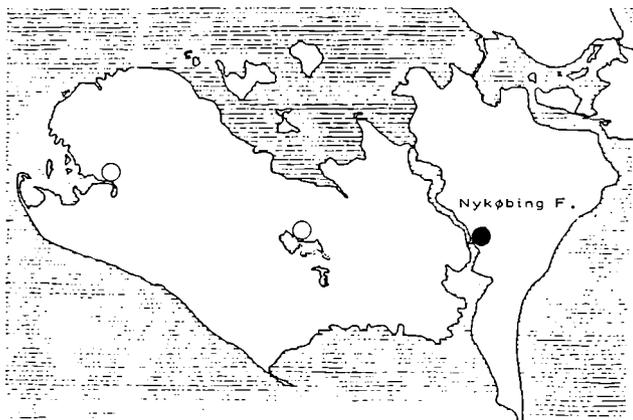
Sukkerfabrikken Nykøbing

Lmt.

Østerbrogade 2

Nykøbing Falster Kommune

Maribo Amt

Sukkerfabrikken Nykøbing begyndte virksomheden i 1884-85. Initiativet bag oprettelsen af sukkerfabrikken kom fra en af egnens store godsejere, E. Tesdorpf, der i protest mod den stærke koncentrationstendens hos De danske Sukkerfabrikker og inspireret af andelsbevægelsen, ønskede at danne en ren andelsfabrik, således at fortjenesten ved forædlingen fra roer til sukker tilfaldt de sukkerroedyrkende bønder. Det lykkedes ikke i begyndelse at få tilstrækkelig mange bønder med, så Tesdorpf måtte selv bære en stor del af omkostningerne. Først i 1921 omdannedes fabrikken til en ren andelsfabrik, og siden 1930'erne har fabrikken været den eneste sukkerfabrik, der står uden for De danske Sukkerfabrikker. I 1977 var der uden for kampagnen beskæftiget 385 mand, under kampagnen 425, heraf var de 85 funktionærer.

Boliger

Samtidig med fabrikken opførtes en funktionærbolig med lejlighed til 2 familier, bygget i røde sten og med tegltag. Desuden det nuværende hovedkontor, hvor der tidligere tillige var bolig for 2 familier. I den ene halvdel af huset boede bestyreren, han havde både stue og førstesal. I den anden halvdel var der kontor for fabrikken i stueetagen, på førstesal var der bolig for bogholderen. På Vinkelvej byggede man en pumpestation til fabrikken, og her indrettedes samtidig en bolig. På et senere tidspunkt – mellem 1885 og 1905 – opførtes en direktørbolig og i 1898 en kaserne for arbejdere. Kasernen blev ombygget til gærfabrikation ca. 1932. Den er nu fuldstændig ombygget og rummer et papirlager. I tiden efter oprettelsen byggedes desuden 2 nu nedrevne villaer med haveanlæg, beliggende på Prinsholm. Her boede en forvalter og en bestyrer.

Funktionærbolig for 2 familier, opført 1884. Bygningen er i blank rødstensmur, og med rødt tegltag. Huset er velholdt, uden større forandringer siden opførelsen. Den er stilmessig mere i slegt med byens øvrige købstadsarkitektur end fabriksanlægget.

Endelig har fabrikken købt en funktionærbolig for 2 familier, opført 1864, beliggende Østerbrogade 2 og en funktionærbolig på Østre Allé 25.

Som det ses, har man mest koncentreret sig om funktionærboligerne. Disse blev alle udlejet efter den tids gældende normer for funktionærudlejning; lejen var en del af lønnen, en såkaldt fri bolig. Boligens vedligeholdelse, havemand og andre af lignende ydelser var gratis (f.eks. gratis el i kampagneperioden). Fraflyttede man den frie bolig, fik man en mindre lønkomensation. Dette løntillæg stod dog ikke i rimeligt forhold til værdien af den fri bolig, hvorfor en funktionærbolig var meget eftertragtet. Samtidig gav boligerne fabrikken sikkerhed for en stabil funktionærstab.

Som eksempel på en arbejderboligform er imidlertid den nævnte kaserne langt mere interessant. På sukkerfabrikkerne kendes Kasernen som boligform kun på de 2 fabrikker, der er opført som andelsfabrikker, Gørlev Sukkerfabrik og Sukkerfabrikken

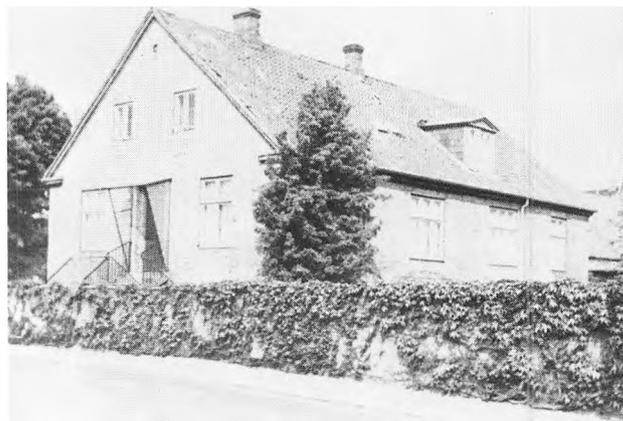

Det nuværende hovedkontor, opført 1884-85. Her var tidligere tillige bolig for 2 familier. Bygningen er enkel i sin form, med smukke formstensdetaljer. Der er et tydeligt slægtskab med fabriksbygningens arkitektur. Helglasvinduerne har oprindeligt været sprossede.

Nykøbing. Det er et fællestræk, at man ved de fabrikker, der er startet uden for De danske Sukkerfabrikker, altså udenfor den store kapitalsammenslutning, i højere grad har draget omsorg for de ufaglærte arbejdere, hvad enten det drejer sig om fastansatte eller løsarbejdere, mens dette træk ikke genfindes under D.D.S. Naskov Sukkerfabrik havde ganske vist en række arbejderboliger, men disse var ikke opført til virksomheden og således ikke udtryk for nogen bevidst holdning til arbejderboligsørgsmålet.

Kasernen og arbejdsforholdene

Der findes kun lidt materiale om forholdene omkring kasernen. Selve bygningens ydermure findes endnu, men den har været gennem mange ombygninger, således at den oprindelige funktion ikke længere kan ses. Bygningen måler 38 meter i længden og 24 meter i bredden. Den indeholdt 10 sovesale på hver ca. 40 m², altså temmelig anseelige rum.

Funktionærvilla for 2 familier. Opførelsesår ukendt. Bygningen er i blank gulstensmur og med rødt tagtegl.

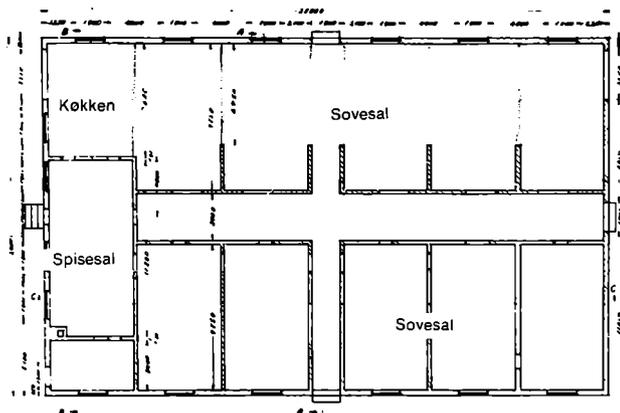
I den ene ende af huset har der været indrettet køkken og spisesal.

Kasernen er bygget i 1898, og samme år, den 20. august, annonceres i Berlingske Tidende efter en økonom: »Til at bestyre bespisningen af et større antal arbejdere ved en fabrik. Fra 1. oktober til januar søges en dygtig økonom, hvis kone er ferm til madlavning og kendt med lignende forhold«. Det fremgår ikke, hvor mange arbejdere det drejer sig om, og altså heller ikke om de arbejdere der skulle bispises samtidig havde logi, eller om hele fabrikkens arbejdsstyrke skulle bispises, også de, der var fastboende i byen. Eftersom økonomen kun skulle ansættes i kampagneperioden, må man regne med, at der kun boede arbejdere i denne periode. Kasernen har således været beregnet til de deciderede løst ansatte, sæsonarbejderne. Fra Højbygård Sukkerfabrik vides, at f.eks. de omkringboende fiskere år efter år regnede med arbejde på fabrikken i kampagnen. Der er således grund til at antage, at også

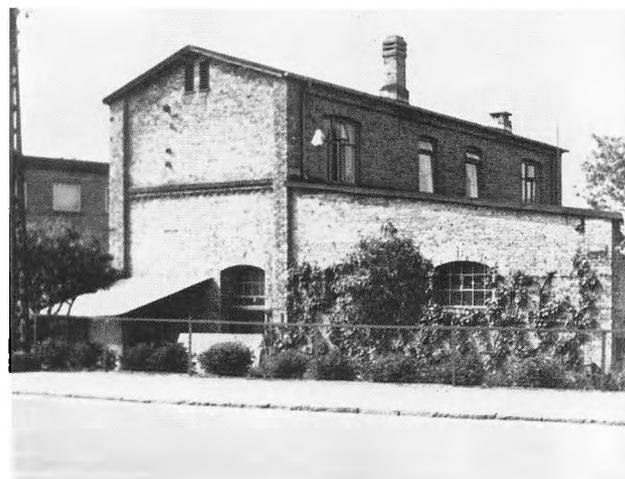
Nykøbing Sukkerfabrik, har haft et fast kontingent af sæsonarbejdere, bestående af landarbejdere og husmænd. For disse grupper ligger kampagnen tidsmæssigt bekvemt, da der ikke er meget at gøre på markerne om vinteren.

Ansættelsesvilkår

På fabrikken opbevares et udkast til en ansættelseskontrakt, denne daterer sig til 1897, året før kasernen bygges. Ifølge kontrakten har begge parter 14 dages opsigelsesvarsel. Arbejdstiden er 6 dage ugentligt, fra 6 morgentil 6 aften. Heri er indregnet ½ times frokost og 1 times middagspause. I kampagneperioden arbejdes 7 dage om ugen. Ugelønnen var 15 kr. og i kampagnen 17,50 kr. Overarbejde betales med 30 øre pr. time. Af disse beløb udbetales der 13 kr. og i kampagnen 14 kr., samt hvad der evt. blev indtjent ved overarbejde. Resten af lønnen blev tilbageholdt af fabrikken på en kontrabog, hvor arbejdernes indestående forrentes. Der

Kasernen 1945 efter sukkerfabrikkens tegningsarkiv. Bygningen er 38×24 meter, og sovesalene er ca. 40 m². Til venstre ses køkken og spisesal. Kasernen er opført 1898, og i 1932 ombygget til gvirfabrik. I dag er den totalt ombygget og rummer et papirlager. Det formodes, at kasernen har huset løsarbejdere i roekampagnen fra oktober til januar.

Pumpstationen, tilhørende sukkerfabrikken, er opført 1884. Der har desuden været bolig for 1 familie. Den er i gule sten og med paptag. Som et selvstændigt lille industrianlæg er bygningen ganske interessant i sit udtryk.

var meget stærke klausuler på hvordan og hvornår indestående på denne kontrabog kunne udbetales. Hvis fabrikken selv med almindelig varsel sagde folk op på grund af mangel på arbejde, blev pengene udbetalt med det samme. Stabile folk, der var ansat over en længere periode, kunne forlange en større eller mindre sum udbetalt, men kun til udbetaling pr. 11/6 og 11/12. Hvis arbejderen selv sagde op med det fastsatte opsigelsesvarsel, kunne pengene også forlanges udbetalt, men de måtte vente til en af terminerne. Rendte arbejderne fra pladsen i utide, var de ulydige, upålidelige eller havde hang til drukkenskab, så de blev afskediget, fortabte de retten til deres penge. Pengene blev i så fald overført til fabrikens sygekasse. I tilfælde af at fabrikken under kampagnen standsede på grund af uheld ved maskiner eller lignende, kunne der af kontrabogen udbetales et beløb som kompensation for tabt arbejdsfortjeneste.

Denne tilbageholdelse af en del af lønnen på en delvis spærret konto, blev således brugt som et disciplinærmiddel, men også som en art arbejdsløshedsforsikring, dog kun i tilfælde hvor mangelen på arbejde skyldtes fejl fra fabrikens side.

Udkastet til kontrakten er dateret december 1897. At arbejdsmændene på sukkerfabrikken måske ikke har været helt fornøjede med, at skulle underskrive denne kontrakt, ses af et brev, påstemplet Arbejdsmændenes Fagforening, Nykøbing Falster og Omegn, den 1. januar 1898: »Ærede arbejdskammerater, vi ser os nødsaget til, at sende Eder en skrivelse, da det lader til at I ikke vil til at melde Eder ind i fagforeningen. I lader til at være bange for den forening, men hvis I nu blev draget 50 øre om dagen, hvad ville I da sige. Ja, kammerater, jeg synes ikke, at I skulle blive ved, at gå som I nu går, man ved jo knapt hvad folk kan kalde Eder, og I kan jo heller ikke selv være det bekendt, at gå som et udskud blandt Eders medmennesker. Jeg vil råde Eder til hurtigst mulig, at I melder Eder ind i fagforeningen.

Da I nu er de eneste som står udenfor. Følger I de stores spor, da ved I ikke hvad I skader, både Eder selv og os andre. Jeg syntes ikke, at I skulle være så langt tilbage i tiden, at I ville modarbejde en bedre løn. I ser jo, hvorledes lønnen kan komme i vejret ved godt sammenhold, så jeg synes ikke, at I skulle være os en slags modarbejdere. Da vi ellers en anden gang nok skal have Eder i erindring, så beder jeg Eder snart, kammerater, at komme. I håb om det, vil jeg hermed slutte, med at ønske Eder et rigtig glædelig og godt nytår.« På bestyrelsens vegne, C. Winther.

Det fremgår af brevet, at arbejderne har været klar over, at der fremover skulle trækkes i lønnen, og at man måske har haft noget besvær med at mobilisere hele arbejdsstyrken til en kamp mod dette. Vi kender ikke noget til udfaldet. Arbejdsforholdene på sukkerfabrikken i Nykøbing har næppe været forskellige fra arbejdsforholdene andre steder, men netop på denne virksomhed findes et velbevaret materiale til belysning af dem.

Fabriksanlægget, som det står i dag, har fællestrek med mange andre anlæg, hvor der har været produktion igennem lang tid. Gamle og nye bygninger ligger mellem hinanden, der har været mange nedrivninger og ombygninger og den oprindelige arkitektoniske idé er fortonet i praktiske hensyn.

Fyldigt virksomhedsarkiv på virksomheden.

Litt.:

Danske byer og sogne. I Bd. Maribo Amt, p. 28–31. Roskilde 1931.

Kauffeldt, Carl: Sukkerfabrikken Nykøbing, 1884–1959.

Pedersen, C.: Sukkerfabrikken »Nykøbing« dens tilblivelse og virksomhed. Nykøbing 1923.

Sakskøbing Sukkerfabrik

A/S De Danske Sukkerfabrikker

Nykøbingvej 76

Sakskøbing Kommune

Maribo Amt

Sakskøbing Sukkerfabrik er opført af og tilhører A/S De Danske Sukkerfabrikker. Fabrikken blev bygget i 1909–10 under ledelse af selskabets egne ingeniører og arkitekt H. C. Glahn, Nykøbing. I 1979 var der 350 ansatte, hvoraf ca. 50 var funktionærer. Der produceredes løs sukker (melis) i 3 varianter, styksukker samt foderstoffer. I 1975 startede man tillige raffinering af importeret rørrå-sukker.

Til fabrikken har der i tidens løb været 16 funktionærboliger, nogle bygget af fabrikken, andre tilkøbt, hvoraf en del igen er frasolgt.

Om fabrikken

Sakskøbing Sukkerfabrik er en af de senest byggede fabrikker under D.D.S. Man kunne derfor drage nytte af de erfaringer, der var gjort på de andre fabrikker, og sukkerfabrikken fremstod da også fra begyndelsen som en meget moderne fabrik. Sakskøbingfabrikken blev opført på opfordring af de omkringboende sukkerroeproducenter. Sammenlignet med de først byggede fabrikker var billedet i 1909 fuldstændig vendt. Ved de første fabrikker gik

Funktionærbolig, kaldet «Kirken», opført 1910.

Bestyrerbolig, opført 1910. Efter foto i virksomhedens arkiv.

bestræbelserne ud på at overtale bønderne til at dyrke roer, mens det i dette tilfælde var producenterne, der opfordrede til bygning af fabrikken.

Sakskøbing følger det mønster, der er fælles med de andre D.D.S.-fabrikker. Der opføres det nødvendige antal funktionærboliger, men ikke boliger for arbejderne. Ved de sukkerfabrikker, der er opført uden for D.D.S., opføres enten helårs familieboliger til arbejderne eller kaserner beregnet for sæsonarbejderne.

Boliger

På fabrikken oplystes det om virksomhedens praksis angående funktionærboliger, at disse ansås for en nødvendighed, eftersom D.D.S. lod funktionærerne flytte rundt mellem virksomhederne. De nuværende vilkår for funktionærboligerne er, at lejen begrænses til 20% af grundlønningen. Medregnet heri er en havemand i 200 timer om året, fuld udvendig vedligeholdelse, samt et indvendigt vedligeholdelsesbeløb. Dette indvendige vedligeholdelsesbeløb kan samles sammen, således at der er mulighed for at foretage større ændringer. Fra omkring 1975

Funktionærbolig fra 1910, set fra nord.

bortfaldt boligpligten, og det stod derefter funktionærerne frit at bosætte sig uden for fabrikkens område. I dag er alle boliger lejeboliger, og bliver nu også udlejet til arbejdere på fabrikken.

Fabrikken er bygget på jordene til 2 gårde, Slentegården og Pottemagergården. Bygningerne til disse 2 gårde indrettedes ligeledes til beboelse og benyttes stadig. I Slentegården er der indrettet beboelse for 3 familier, 2 familier i stuehuset og 1 i sidelængen. I Pottemagergården er der beboelse for 2 familier. Samtidig med fabrikkens opførelse byggedes 4 funktionærboliger og en bestyrerbolig, samt en portnerbolig ved fabrikkens indkørsel. Der var desuden en bolig ved jernbanen, men den er senere nedrevet. Hertil kommer 2 villaer, på nordsiden af Sukkerfabrikken over for portnerboligen. Villaerne var opkøbt af fabrikken, og er igen solgt. De 2 gårde samt boligerne på fabrikken er indpasset i en samlet planlægning for hele fabriksanlægget.

Litt.:

Drachmann, Povl og L. Estrup: Aktieselskabet De danske Sukkerfabrikker, 1882-1922. Et festskrift. 1922.

Sukkerroer. 100 år på Lolland-Falster. Red.: Else-Marie Boyhus. Lolland-Falsters historiske Samfund. 1973.

De 4 funktionærboliger under opførelse 1910. Efler foto i virksomhedens arkiv.

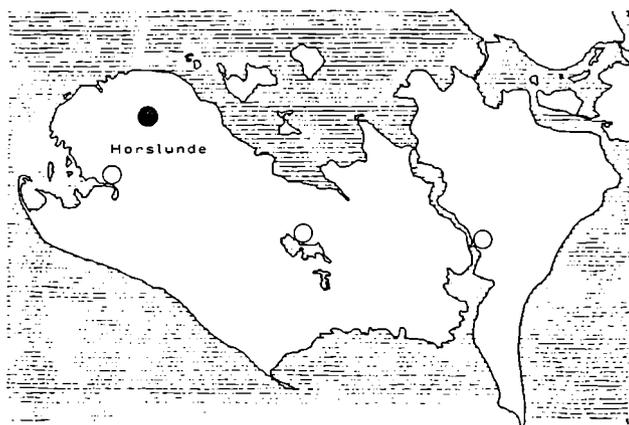
Horslunde Saftstation

A/S De Danske Sukkerfabrikker

Horslunde

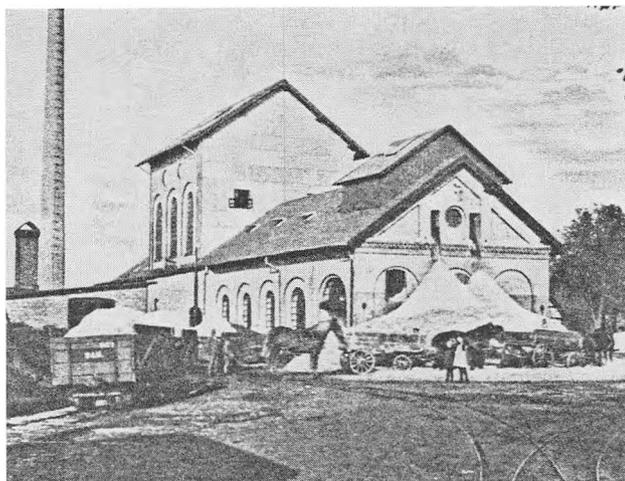
Horslunde – Nordlunde Kommune

Maribo Amt

I forbindelse med oprettelsen af Nakskov Sukkerfabrik i 1882, planlagde man samtidig anlæggelse af en række saftstationer efter det såkaldte saftstationsprincip med fransk og belgisk forbillede. Tietgen og G. A. Hagemann havde i 1879 opført fællessukkerkogerier på St. Croix i dansk Vestindien. Tanken med dette system var at forkorte den dyre transportvej fra marken til fabrikationsstedet, og for affaldets vedkommende tilbage til landbruget. Man anlagde derfor spredt i det sukkerroedyrkende opland ved Nakskov mindre fabrikker, saftstationer, der modtog roerne og udvandt saften til den centralt beliggende sukkerfabrik. Til Nakskov Sukkerfabrik planlagdes 4 saftstationer, der hurtigt øgedes til 6, så det samlede anlæg kom til at omfatte hovedfabrikken i Nakskov med den dertil knyttede Nakskov Saftstation og 5 landstationer i Græssehave, Majbølle, Vesterborg, Stokkemarke og Horslunde.

Saftstationsprincippet skal bedømmes ud fra vilkårene i anlægsperioden. Roearalerne lå spredt og det var vanskeligt og dyrt at overtale ikke-roedyrkende bønder til at afgive jord til anlæg af roebaner.

Saftstationen, set fra syd, efter "D.D.S.. 1872-1922", 1922.

De 6 arbejderhuse, set fra nordøst.

Siden har forholdene dog ændret sig. Roearalerne er blevet større og mere sammenhængende, hvorved anlægget af banesystemer nemmere lod sig gøre. I dag transporteres roerne på lastbiler og roebanerne er nedlagt. I 1959 var saftstationen i brug for sidste gang og i dag drives Horslunde Saftstation som landbrug fra Horslundegård, der ligeledes hører under Nakskov Sukkerfabrik.

Boliger

Samtidig med saftstationen opførtes i 1882 en portner- og bestyrerbolig. Derudover findes 6 arbejderhuse, der ligger ud til vejen syd for fabrikken. Alle husene er i 1 etage med heltag i cementtagsten. Facaderne er varierende og flere af husene er senere ombyggede.

Horslunde er et fint proportioneret og arkitektonisk smukt lille fabriksanlæg beliggende i åbne omgivelser. Arbejderboligerne er trods deres ens bygningskroppe desværre så kraftigt ændrede, at deres oprindelig sammenhængende karakter er forsvundet.

Litt.:

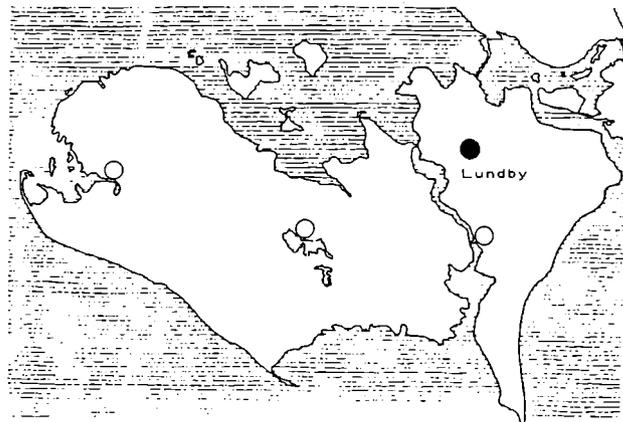
Drachmann, Povl og L. Estrup: Aktieselskabet De danske Sukkerfabrikker. 1872-1922. Et festskrift. 1922.

Lundby Mejeri A/S

Lundby

Nørre Alslev Kommune

Maribo Amt

Mejeriet, set fra syd. Til højre ses bestyrerboligen til mejeriets gamle hovedbygning. I dag er indrettet 3 boliger i bygningen.

Lundby mejeri er oprettet i 1876. Esper Boel købte mejeriet i 1941, hvor man begyndte en produktion af dansk roquefortost. I 1946 overgik mejeriet til A/S, og i oktober 1972 solgtes virksomheden til Unigate Food Ltd. I de senere år er virksomheden ekspanderet kraftigt. Virksomheden driver og ejer desuden mejerierne i Vålse og Riserup, hvor der fremstilles »Rosenborg« og »Flora Danica« oste.

Boliger

Den kraftige ekspansion af mejeriet, der nu har 125 ansatte, gjorde, at man ikke kunne nøjes med den tilstedeværende arbejdskraft i Lundby. Man har derfor været nødsaget til at opføre og opkøbe boliger til funktionærer og specialarbejdere. I mejeriets gamle hovedbygning findes 3 bestyrerboliger, hvoraf de 2 i tagetagen er relativt nyindrettede. Direkte over for mejeriet ligger 3 tilkøbte villaer, hvoraf de 2 er funktionærboliger og den tredje er chaufførbolig. På en sidevej umiddelbart i nærheden af mejeriet ligger 4 tilknyttede villaer. Hjørneejendommen er et opkøbt husmandssted, mens de 3 øvrige er opført af mejeriet i 1960, den ene villa er dog nu solgt fra og ombygget. To af boligerne er udlejet til funktionærer på funktionærvilkår (bolig er en del af lønnen og der ydes gratis udvendig vedligeholdelse), de øvrige boliger udlejes på normale lejevilkår.

Direktørboligen for Esper Boel er nu nedlagt, og fungerer i dag til repræsentative formål, bl.a. med gæsteværelser for besøgende til virksomheden.

Boligerne har mindre bevaringsmæssig interesse. De ligger spredt og deres placering bærer præg af at være opkøbt eller opført i nærheden af virksomheden, men i øvrigt uden egentlig planlægning.

Litt.:

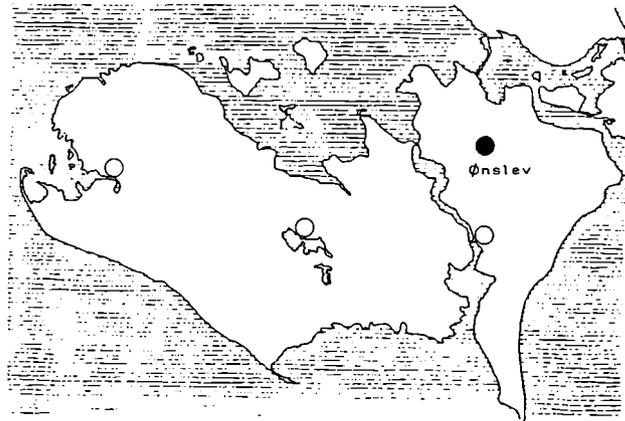
Lundby Mejeri 100 år. 1976.

Andelsmejeriet »Fælleshåb«

Ønslev

Ønslev – Eskilstrup Kommune

Maribo Amt

Mejeriet, set fra syd. Til højre ses den tidligere fyrbøder- og mejeristbolig.

Andelsmejeriet er oprettet i 1886. Virksomheden ophørte i 1968, og solgtes til Lund-Jørgensen omkring 1970. I det tidligere mejeri fremstilles i dag kornsnegle.

Boliger

Til mejeriet hørte en mejeribestyrerbolig samt 7 værelser til mejeristen og elever. Disse spiste hos mejeribestyreren. Umiddelbart øst for mejeriet opførtes omkring 1900 en villa til fyrbøderen, og senere boede mejeristen her. Ved Høj mølle kro, lidt nord for mejeriet, opkøbtes i 30'rne og 40'rne 2 huse til mejerister. I dag er mejeribestyrerboligen og elevværelserne omdannet til kontorer, de øvrige huse er frasolgt.

Antallet af boliger ved »Fælleshåb« ligger i overkanten af, hvad man plejer at finde ved mejerier. Det må skyldes, at der ved »Fælleshåb« ikke har dannet sig nogen yderligere bebyggelse, således at denne fortsatte placering på åben mark har nødvendiggjort, at virksomheden tilbød en bolig for at have arbejdskraften i umiddelbar nærhed.

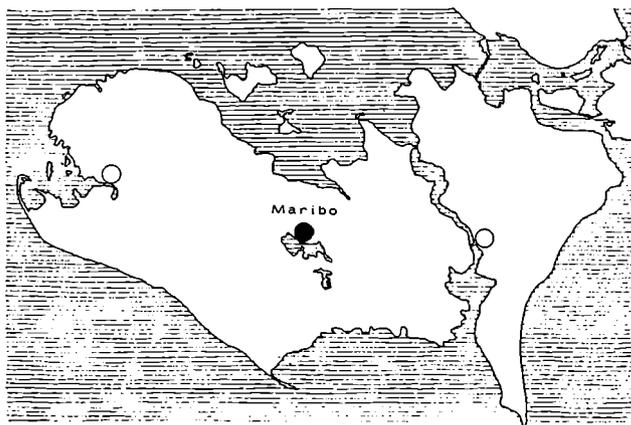
Selve mejeriet med bestyrerboligen er en smuk hvidkalket bygning med rødt tegltag og den karakteristiske tappehal markeret i tagformen. De øvrige boliger har tilfældighedens præg, arkitektonisk såvel som beliggenhedsmæssigt.

»Trifolium« Maribo

Nørremarken

Maribo Kommune

Maribo Amt

Portnerbolig. Facade mod Nørrebrogade, set fra sydvest.

Trifolium blev oprettet i 1908 i Maribo. Mejeriet købte de bygninger, som det på daværende tidspunkt konkursramte »Vulcan« havde ladet opføre i 1896. Mejeridriften indstilledes i 1950, og bygningerne blev derefter solgt til handelsfirmaet A/S C. A. Quade & Co. Bygningerne bruges nu til reparationsværksted og garage for firmaets biler m.v.

Boliger

Fra det oprindelige virksomhedskompleks stammer et hvidkalket portnerhus i 2 etager. På »Vulcan«s tid var der bolig i stueetagen og tegnestue på 1. sal. Ved Trifoliums overtagelse indrettedes huset til mejeribestyrerbolig. Denne indrettedes i stuen med 5 værelser samt et værelse for den unge pige. På 1. sal blev der indrettet 7 værelser for mejeristelever. Eleverne betalte ikke leje af værelserne.

I dag er bygningen indrettet med 6 lejligheder, hvoraf de 4 er beboet af folk, der er ansat hos Quade.

I Trifoliums tid har boligen haft en naturlig tilknytning til virksomheden, mens det på nuværende tidspunkt må betragtes som en ad hoc foranstaltning, at virksomhedens folk bor her.

Virksomhedsarkiv: En del bygningstegninger hos Quade.

Litt.:

Retsbetjentarkiverne. Maribo Byfoged Afd. B.

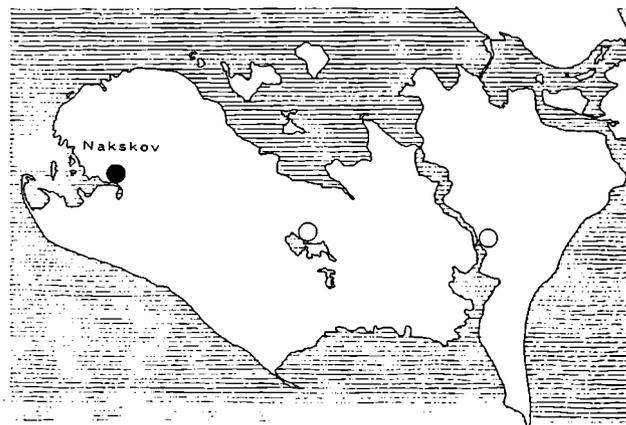
Syns- og taxationsforretninger 1889-1911.

A/S Den danske Mælkekondenseringsfabrik

Vejlegadebro 1

Nakskov Kommune

Maribo Amt

Arbejderbolig, Niels Nielsensgade 20, set fra vest.

A/S Den Danske Mælkekondenseringsfabrik er oprettet i 1907 af ØK. Produktionen blev nedlagt i 1968, hvorefter den flyttedes til Horsens, hvor den indgik i Plumrosekoncernen.

I bygningerne fabrikkes nu clips og tegnestifter af firmaet »Kepo clips og Tegnestifter ApS.«.

Boliger

Til virksomheden hører 3 beboelseshuse, Vejlegade 41 og Niels Nielsensgade 20 og 22. Disse beboelseshuse er opkøbt på et sent tidspunkt. De to boliger i Niels Nielsensgade købtes omkring 1950 og Vejlegade omkring 1963–64. Mens beboelseshusene var i fabrikkens besiddelse, fungerede de som funktionærboliger for virksomheden. Husene er i dag frasolgt. Huset Vejlegade 41 er en smuk gulkalket villa i provinsklassicisme med hvide gesimser. Det har tidligere fungeret som bolig for ejeren af det bryggeri, der lå på grunden. Hele bryggeriet købtes af mælkekondenseringsfabrikken. Det nævnes første gang i skøde- og panteprotokollen i 1882.

De 2 huse på Niels Nielsensgade er sammen med et tredje, Niels Nielsensgade 18, bygget af en murermester i 1886 med videresalg for øje. Det er typiske provinsarbejderhuse fra perioden.

Disse beboelseshuse er næppe opkøbt med henblik på at yde boligservice til de ansatte. Det må antages, at de er opkøbt med henblik på en eventuel udvidelse af fabrikken.

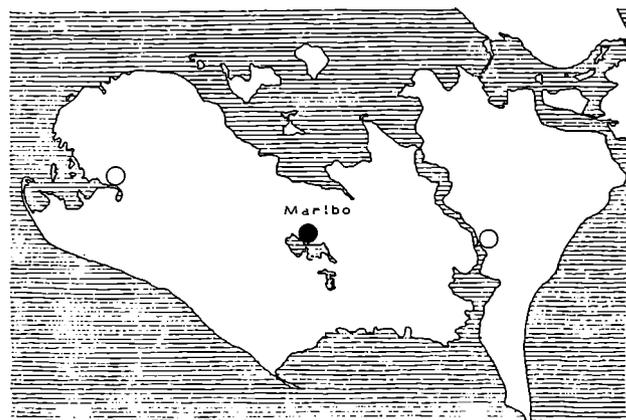
Virksomhedsarkiv: På fabrikken. Gl. tegninger af bygninger samt fotos og arkivmateriale på Plumrose.

Litt.:

Haugner, C. C.: Nakskov Købstads Historie III, 1936.

A/S Pentz Møller

Nørresøgade
Maribo Kommune
Maribo Amt

Arbejderhuse i Nørresøgade, set fra øst. Husene er opført 1898–99.

Købmand Pentz Møller havde manufakturhandel i Vestergade i Maribo, udsalg i Nakskov samt dampvæveri i Maribo.

Boliger

Pentz Møller opførte i årene 1890–98 på Nørresøgade 2 rækker 2-families arbejderboliger. Det var på den ene side af gaden nr. 3–21 og på den anden side nr. 2–20, i alt 20 huse.

Nørresøgade 12 beskrives således i brandforsikringens vurderingsprotokol: »Den af aktieselskabet Pentz Møller tilhørende ejendom, matr. nr. 169; Forhus, 8 $\frac{3}{4}$ alen langt og 13 alen dybt, 42 alen højt fra sokkelen, grundmur med tegltag med zinktagrender til begge sider. Indrettet til beboelse i 2 værelser med 2 kakkellovne. Køkken med komfur, fastslået bord og jernvask, kælder med hylder og bræddegulv. Væggene er dels limfarvede, dels tapetserede og gipslofter findes overalt i lejligheden.«

Som andre provins-arbejderhuse er boligerne udstyret med udhus, indeholdende brænderum, vaskerhus og retirade. Stuevinduet til gaden er trefløjet med murede sprosser, en lokal byggeskik for Lolland, der genfindes over hele øen.

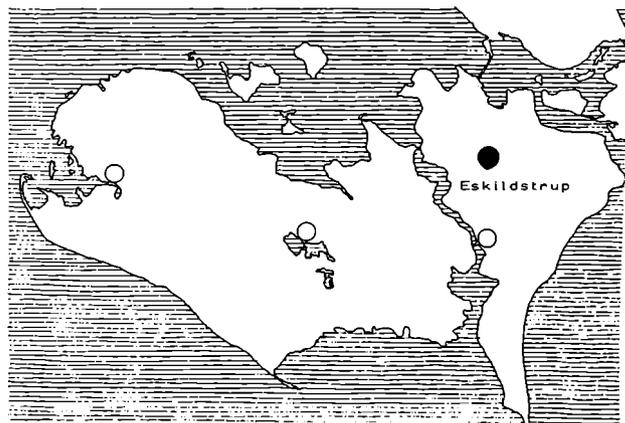
I følge protokollen fra Købstædernes Alm. Brandforsikring solgtes alle husene umiddelbart efter deres opførelse. De blev solgt til arbejdere, dels møllersvende fra den nærliggende dampmølle, en cigarmager, nogle smedesvende og maskinarbejdere samt en del med benævnelsen arbejdsmand. Ingen af husene ses at være solgt til arbejdere, hvis titel kunne tyde på, at der har været forbindelse mellem opførelsen af arbejderhusene og Pentz Møller's industrielle produktion. De må altså betragtes som værende opført, fordi købmanden har set en forretning i det.

Vald. Jørgensens Træskærereri

Eskildstrup

Ønslev-Eskildstrup Kommune

Maribo Amt

De 3 arbejderboliger på Kløvermarksvej, set fra øst.

Valdemar Jørgensens Træskæveri er oprettet år 1900. I 1945 nedbrændte virksomheden, men blev genopbygget. Sønnen Niels Valdemar Jørgensen overtog virksomheden, og i dag fabrikkerer man møbeldele på virksomheden.

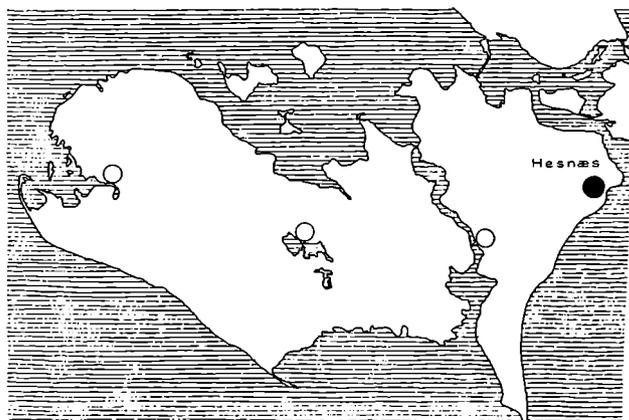
Boliger

I perioden 1917–24 opførte Valdemar Jørgensen til medarbejderne 4 boliger på Kløvermarksvej 3–5–7–9, en villavej i umiddelbar nærhed af virksomheden. Alle husene er ens i 1 etage med udnyttet tagetage, i blank gulstensfacade, granitsokkel og halvvalmede røde tegltage og en udhusbygning med bl.a. vaskerum. De 4 arbejderhuse udmærker sig ved deres ensartethed og smukke beliggenhed på villavejen. De er ikke store, men absolut gode og gedigne murermesterboliger fra datiden. Det oplyses, at de ikke er opført med henblik på fastholdelse af arbejdskraft, men snarere ud fra ejerens ønske om at få placeret kapitalen i fast ejendom. Husene ejes i dag af Vald. Jørgensen's enke.

Ved fabrikken ligger en direktørvilla af anselig størrelse. Den beboes af Niels Vest Jørgensen.

Hesnæs Savværk

Hesnæs
Aastrup Kommune
Maribo Amt

Arbejderbolig, set fra vest. Arkitekt Vilhelm Tvede har tillempet husene den lokale byggeskik, bl.a. ved at flere af husene på siderne er tækket med strå, fastgjort med lægter.

Hesnæs Savværk er oprettet i 1901 af Det Classenske Fideikommis og knyttet til skovene i Corselitze skovdistrikt. Der foretages oparbejdning af bøg til møbler og af eg til planker. Indtil 1942–43 lavede man bl.a. drittelstave. Der har hele tiden været omkring 15 ansatte.

Hesnæs Savværk ligger i nær forbindelse med Hesnæs by og havn. Byen består af de for havnen nødvendige bygninger: Købmandshandel, savværket samt ca. 18 huse, der alle tilhører Fideikommisset. Boligerne hører ikke direkte under savværket, og er altså ikke i samme grad som de øvrige boliger i denne registrant industriarbejderboliger. Erhvervsstrukturen i det lille samfund er sådan, at den enkelte alt efter årstiden arbejder i skoven, på havnen eller på savværket. Retteligen må samfundet Hesnæs nærmest karakteriseres som hørende til den store gruppe af sammensatte godssamfund.

Hesnæs fiskerleje har en lang historie, men de eksisterende huse er bygget i 1872, hvor en stormflod ødelagde hele byen. Husene er tegnet af arkitekt Vilhelm Tvede, der i denne periode tegnede en del for Fideikommisset, bl.a. De Classenske Boliger på Frederiksberg i København. Tvede har i Hesnæs søgt at tillempe boligerne den lokale byggeskik. Flere af husene er endnu i dag tækket med strå på sider og gavle, fastgjort med vandretliggende lægter.

Beliggenheden af det lille samfund er meget smuk. Bøgeskoven mod nord, kornmarker mod vest og havnen og Østersøen mod øst. Der er ingen bebyggelse af anden karakter i nærheden, og Hesnæshusene fremtræder i dag som for ca. 100 år siden.

Det er svært at pege på enkelte detaljer, der gør Hesnæs særlig vellykket. Det er samspillet mellem de forskellige komponenter, der får området til at fremtræde helstøbt. Alene den intense kombination af skovbrug, landbrug og fiskeri, får en til at føle, at man her står midt i det mest danske, man kan tænke sig. Det burde være overflødigt, at gøre opmærksom på områdets bevaringsværdi.

Virksomhedsarkiv: Hos Det Classenske Fideikommis.

Litt.:

Huse i Hesnæs og Corselitze skovdistrikt. 1973.

Jørgensen, Harald og Friedlev Skrubbeltrang: Det Classenske Fideikommis gennem 150 år. 1942.

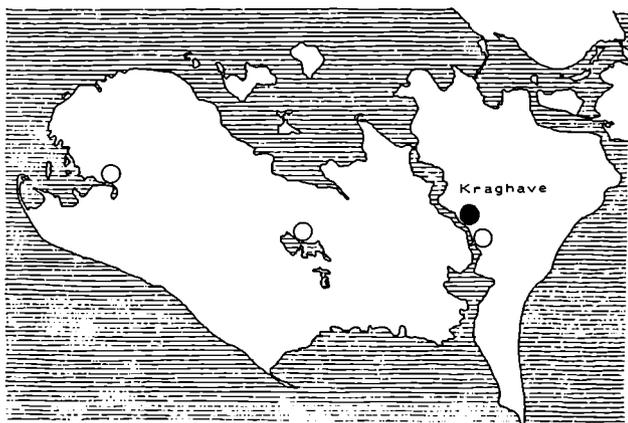
Mortensen, Hans: »Hesnæsbogen«. Lolland-Falsters historiske Årbog. 1958.

Arbejderbolig, set fra syd. Stråetækket, halvvalmet tag. Fint udformede detaljer ved kvist og indgangsparti.

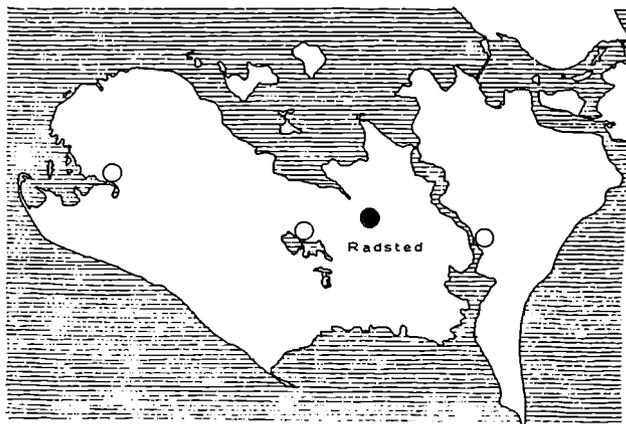
R. J. Niensens Trævarefabrik

Gaabensevej 72, Kraghave
Tingsted Kommune
Maribo Amt

Idalund Teglværk

Radsted Mose
Radsted Kommune
Maribo Amt

R. J. Niensens trævarefabrik er oprettet i 1876. Virksomheden opskærer træ til eget forbrug og fremstiller mindre træartikler. I 1930'erne var der ca. 18 ansatte. I dag beskæftiger virksomheden 6 arbejdere. Virksomheden ejes af Chr. Nielsen.

Boliger

Beboelsen, der er tilknyttet fabrikken, er opført i 1872. Virksomheden har desuden ejet 4 huse, der dels har været beboet af arbejdere på fabrikken, og dels lejet ud til andre. Det menes ikke at disse huse oprindeligt har været bygget af virksomheden. De er alle solgt fra omkring 1930'erne.

Bestyrerbolig med tilhørende udhusbygninger, set fra nordøst.

Idalund teglværk er oprettet i 1876 og hørte under Idalund, en avlsgård oprettet under Hardenberg i begyndelsen af 1800-tallet og opkaldt efter Ida Augusta Hardenberg. Avlsgården hørte under grevskabet Hardenberg Reventlow med hovedgården Krenkerup. Teglværksboligerne ejes af Gorm Reventlow Grimling. I 1972 nedlagde man produktionen, og i dag er teglværksbygningerne nedrevet.

Boliger

Til teglværket hørte 1 bestyrerbolig samt 3 arbejderboliger.

Idalund teglværk har ikke været særlig stort, omkring en snes arbejdere i 1930'erne, og vi ved kun med sikkerhed, at bestyrerboligen er opført samtidig med teglværket. Det er en gedigen bolig med blanke gulstensfacader, heltag i røde tegl og grønmaledede vinduer og vindskeder. Desuden findes udhusbygninger. En smuk og tidstypisk bolig.

De 2 øvrige huse er muligvis oprindelig opført som landarbejderboliger under godset, det tyder

byggestil og -tradition på. Det ene hus er en 2-familiebolig med helvalmet stråtag og i bindingsværk med kalkede tavler. Den anden bolig er for 1 familie, med heltag i tegl (muligvis omlagt fra stråtag), i bindingsværk og kalkede tavler. I dag er teglværket som sagt nedrevet, men boligerne, der er meget velholdte, repræsenterer egnens byggetradition.

Virksomhedsarkiv: På Krenkerup Gods.

En-families arbejderbolig, set fra øst.

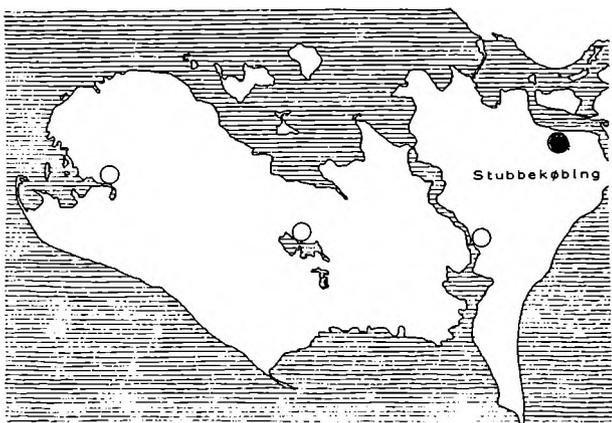

To-families arbejderbolig, set fra sydøst.

Fabrikant Richard Ramhøj

»Temperværket«

Bagergade 12
Stubbekøbing Kommune
Maribo Amt

Fabrikken hed oprindeligt A. C. Rasmussen & Co. Hvornår denne virksomhed begyndte, vides ikke med sikkerhed, men af en brandforsikring ses det, at de ældste værkstedsbygninger var opført i 1884. Produktionen var dengang agerdykningsmaskiner, navnlig såmaskiner samt støbning for andre fabrikker. I 1929 indstilledes produktionen, og fabrikken lå tilsyneladende stille indtil 1934, hvor den blev overtaget af prokurist Richard Ramhøj fra firmaet Carl F. Petersen, København. Ramhøj etablerede en produktion af »blødt« støbegods og diverse beslagsartikler. Ramhøj kom dog hurtigt i likviditetsvanskeligheder, og blev i 1953 erklæret konkurs. Samme år overtog firmaet A/S Nyboe & Nissen en del af fabrikken (nord for vejen). Firmaets hovedproduktion var da fyringsaggregater for fast brændsel, vandreriste og stokere. I 1972 overtog firmaet A/S Vølund denne produktion, som fortsatte indtil Vølund overtog en fabrik i Videbæk og flyttede produktionen dertil. Herefter indgik fabrikken i Stubbekøbing i Vølunds miljøtekniske afdeling. Den 31. maj 1979 lukkede fabrikken.

Boliger

I A. C. Rasmussens tid var der en direktørbolig på hjørnet af Bagergade og Elversvej. Bygningen er opført i 1851 og fungerede senere som brugsforening, mens den i dag anvendes af et tømrerfirma. Den daværende kontorbygning var tidligere virksomhedens hovedbygning og tillige på et tidspunkt anvendt som direktørbolig.

I byens østlige udkant, Østervang, opførtes i slutningen af 1940'erne 13 rækkehusboliger for de ansatte. Dette var nødvendiggjort af, at arbejdsstyrken var udvidet stærkere, end byens boligforhold kunne bære. Disse boliger blev alle solgt i 1972 i forbindelse med Vølunds overtagelse af virksomheden. Endnu minder dog gadens navn, Smedevænget, om tilknytningen til virksomheden. Rækkehusene er i blanke gulstensfacader med røde tegltage og kviste,

De 13 rækkehuse i Østervang, set fra vest.

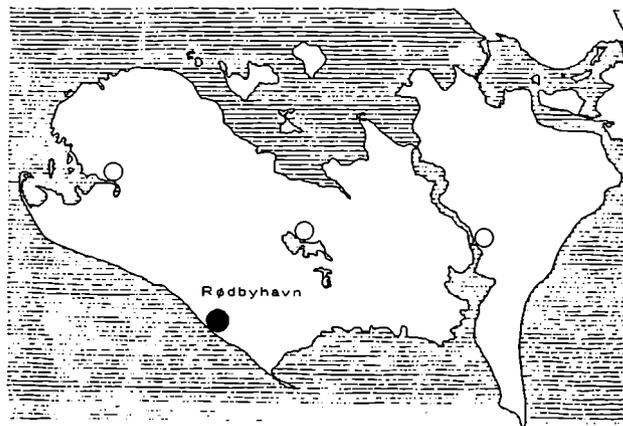
boligerne er ikke ret brede, men med fuld kælder og udnyttet tagetage. Ved opførelsen af disse boliger iværksattes en større udstykningsplan i kvarteret, og noget kunne tyde på, at også de øvrige rækkehuse i kvarteret har haft forbindelse til virksomheden. Måske har de favorable statslån fra denne tid været medvirkende årsag til opførelsen af disse mindre boliger. Husene er arkitektonisk anonyme, men interessante ved deres tilblivelsesbaggrund.

Indgangsparti af rækkehusene i Østervang, set fra nord.

Rødbyhavn Jernskibsværft

Rødbyhavn
Rødby Kommune
Maribo Amt

Forudsætningen for placeringen af et skibsværft ved Rødbyhavn var selve havneanlægget. Man havde på Lolland haft planer om et havneanlæg på dette sted siden 1860'erne, men først i 1908 lykkedes det at virkeliggøre planerne. Samtidig med anlægget af havnen blev jernbanen forlænget fra Rødby til Rødbyhavn.

Rødbyhavn Jernskibsværft blev bygget i 1916, som flere andre danske værfter under indtryk af den store efterspørgsel på nye skibe under 1. verdenskrig.

Ved Rødbyhavn fandtes på daværende tidspunkt så godt som ikke nogen bymæssig bebyggelse, og eftersom arbejdsstyrken hurtigt var oppe på 30-40 funktionærer og 450-550 arbejdere, måtte man fra værftets side i endnu højere grad, end det var tilfældet ved andre danske værfter, gå aktivt ind i boligbyggeri.

Boliger

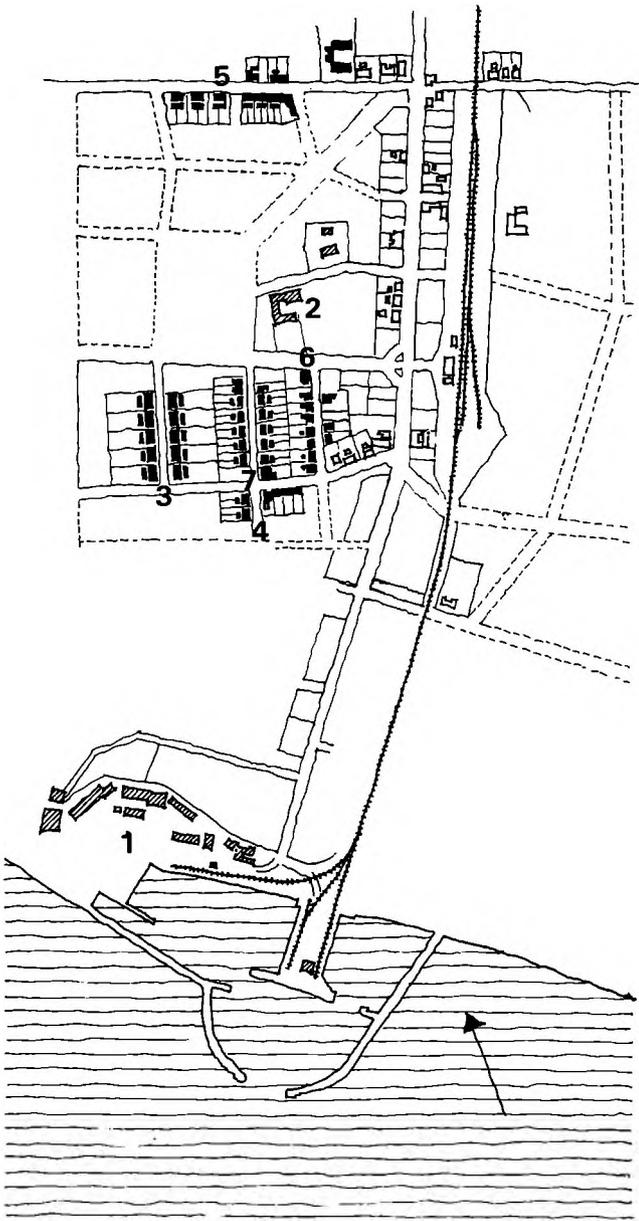
Under værftet dannedes to boligselskaber, Rødbyhavns Funktionær- og Arbejderboliger og Rødbyhavn Haveby. Disse 2 boligselskaber byggede et meget stort antal huse, ca. 44 med omkring 110 lejligheder, og man havde planer om at opføre et endnu større antal, men værftets krak i 1924 standsede disse planer.

Værftet byggede 2 slags boliger, dels 1-etages 2-familiehuse, beregnet til funktionærer og skibsbyggere, beliggende i Torvegade, og dels 2-etages karreer i Højbogade, beregnet for arbejderne. På Fælandsvej opførtes desuden 16 boliger dels som dobbelthuse og dels som 1-families huse, alle i 1 etage. Endvidere byggedes en direktørvilla, en administrationsbygning samt en brugsforening i Torvegade.

Da værftet krakkede, måtte arbejdere og funktionærer søge væk fra Rødbyhavn, og husene kom derved til at stå tomme. Værftet var den eneste større arbejdsplads på stedet, og man kunne derfor ikke forvente at finde lejere til de mange huse. De to boligselskaber indgik i konkursbehandlingen med deres aktiver. Rødby kommune havde kautionseret for meget store beløb, og da kommunen også blev betragtet som værende konkurs, måtte staten træde til. Før staten gik ind, var en del af de nybyggede huse i Højbogade solgt til et københavnsk konsortium til nedrivning, men med senere genopførelse for øje. De nævnte huse ligger i dag på Frederiksberg i København på Grøndalsvej nr. 12-20 og 36-44. Da der ikke var beboere til resten af husene, forsøgte man at finde en virksomhed, der kunne udnytte bygningerne. Det blev Statens Åndsvageforsorg, der købte de resterende bygninger og stadig benytter komplekset.

De byplanmæssige forudsætninger

Anlæggelsen af Rødbyhavn skal ses i lyset af flere sammenfaldende interesser. Der havde, som nævnt,

Situationsplan februar 1919, efter ing. Markersen. 1. Skibsværft, 2. Administration, 3. Højbogade, 4. Torvegade, 5. Fælandsvej, 6. Direktørvilla, 7. Brugs.

siden 1860'erne fra både tysk og dansk side været bestræbelser på at få etableret en handels- og søvejsforbindelse på netop dette sted. I kølvandet af disse ønsker fulgte andre interessegrupper, såsom industri, handel etc.

Som følge af disse visioner, der endnu var på skrivebordsplan, besluttede man i 1906 at projektere en fuld moderne havn med tilknyttet by på så at sige bar mark. Der dannes et »Udvalg for tilvejebringelse af en fiskerihavn ved Rødby«, der gives tilskud fra de omliggende sogne m.fl. og staten yder

en anlægskapital på ½ mill. kr. Staten eksproprierede ca. 130 tdr. land, hvoraf de 13 blev udlagt til havneareal, og resten blev bestemt til bebyggelse. Til selve projekteringen ansattes 2 eksperter på området. Til udformningen af havneanlægget benyttedes vandbygningsingeniør J. J. Munch-Petersen, og til den byplanmæssige og bygningsmæssige udformning tilkaldtes arkitekt Andreas L. Clemmensen.

Clemmensen udformede en stort anlagt byplan, hvor bebyggelsesområderne udlagdes med diffe-

Højbogade. Ti store 2-etages huse, beregnet til i alt 40 familier. De var indrettet med brede trapper, smukke gipslofter og toiletter til hver familie. De blev dog ikke i deres tid i Rødbyhavn benyttet efter hensigten. Carl Winther Sørensen giver i sin erindringsbog en beskrivelse af husene: »Værftet ejede selv en del huse. I daglig tale kaldtes de Sing-Sing, og var nogle kedelige grå, firkantede kasser med stue og 1. sal. Her boede man 2, 3 eller 4 mænd på hvert værelse, så noget hjemmeliv kunne der ikke blive tale om. Og efterhånden var husene så stuvende fulde, at det hele endte i det vildeste barakliv. Barakliv medfører som bekendt altid kortspil og drikkeri, og sådan gik det også her. Mange af husene stod ugen igennem med urette senge og snavsede gulve. Og det var ikke noget særsyn, da efteråret kom med frost og kulde, at der stod en sæk koks ved den ene side af kakkelloven og en kasse øl ved den anden side, mens bordet flød af flasker«. Husene styttedes efter værftets krak i 1924 til Grøndalsvej på Frederiksberg.

Torvegade er i dag en af Rødbyhavns mest uforandrede gader. Husene blev bygget i 1916 i engelsk haveby-stil. De er 2-familie boliger, med en lille forhave og en noget større baghave. Efter 1927 blev de tjenesteboliger for funktionærerne på Rødbygård. I 1974 udbød staten husene til selveje. Der hviler dog den klausul på husene, at der ikke må ændres i facaderne, og at rønnetræerne ikke må fældes.

rentierede funktioner. Et areal friholdtes til jernbane og station med rangerspor. Parallelt med denne anlagdes byens hovedgade og trafikforbindelse til havnen. Øst for jernbanen planlagdes arealer til industri, og vest for hovedgaden udlagdes boligarealerne, der var tænkt som åben, lav bebyggelse – i havebystil. Ved havnens indvielse i 1912 var de første veje og kloaker etableret og en skole opført. Nu manglede man blot at få udfyldt rammerne. Det gik dog trægt i starten. Man havde ventet, at en del fiskere ville flytte dertil, men det skete ikke, og mangel på fersk vand afskrækkede folk fra at bygge. Rødby kommune, der havde overtaget en del af de af staten eksproprierede arealer, gav dog ikke op. Kommunen trak vand- og strømforsyninger fra Rødby, og langsomt skete der en tilflytning. Verdenskrigen satte en midlertidig stopper for færgeforbindelserne til Tyskland på grund af mineudlægninger i Lollandsbæltet. Men krigen medførte også mangel på skibstonnage, og i efteråret 1915 opstod tanken om at anlægge et jernskibsværft. Som tidligere nævnt opførtes nu boliger til værftsarbej-

derne. Husene var alle bygget som familieboliger, men i begyndelsen bragte de tilrejsende arbejdere ikke deres familier med, og der var derfor stor mangel på værelser. En del af værftets boliger udlejedes derfor som sovesale, og andre arbejdere indlogerede sig på hoteller eller hos private. Indbyggerantallet mangedobledes i denne periode, og kommunen lod opføre biograf og teater til beboernes adspredelse. Byen blomstrede, der var ca. 1.000 indbyggere på dette tidspunkt, og man ventede en hurtig fordobling. Der var derfor endnu større planer for byen, og disse fremtidsdrømme beskrives således af ingeniør H. M. Markersen i Tidsskrift for industri, 1919: »Videre fremtidsplaner for havnebyens udvikling. Den projekterede gadeplan spænder i alt over et areal af ca. 250 ha (450 tdr.), og man regner med, at der på dette areal kan blive plads til ca. 25.000 mennesker, idet byen forudsættes bygget som en moderne haveby. På planen er vist en 28 tdr. land stor Strandpark, ved hvilken der kan blive en ypperlig plads for et badehotel med tilhørende thepavillon ude ved vandet og cottager langs Østersø-

Torvegade med rønneberalleen og de små forhaver.

Den tidligere brugsforening på hjørnet af Torvegade og Syllholmsgade. Butiksvinduerne er i dag blændet.

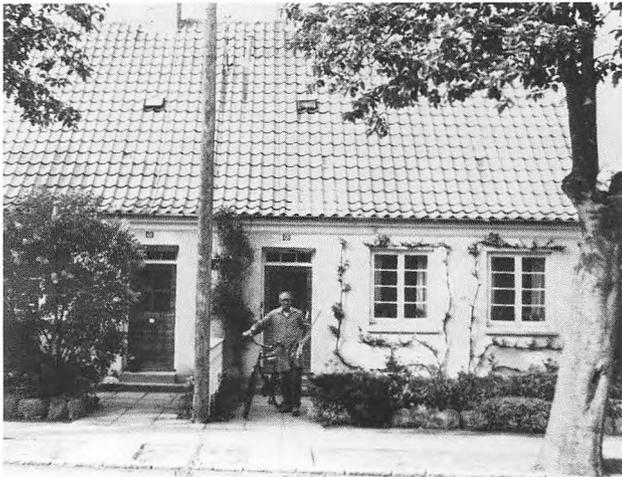
diget. Nævnte strandpark er for øvrigt et projekt, der straks kommer til udførelse, idet parken skal anlægges i år. For fuldstændighedens skyld skal anføres, at der vest for havnebyen findes arealer, der er bestemt til og er fortrinligt egnede til landingsplads for luftfartøjer. Læseren vil måske her finde anledning til at sige, at disse fremtidsplaner er for fantastiske og alt for store til sådan en plads; og hertil vil jeg svare: meget mulig, men i Rødby ser man således på det, at den første betingelse for at få udført noget, er at have ideen og projektet, og så er man for øvrigt glad for hvert lille fremskridt der opnåes.«

Da værftet krakkede i 1924, smuldrede imidlertid fundamentet for byens vækstbetingelser.

Havebyen

Selv om byen Rødby krakkede, ligger de fleste huse der endnu som udtryk for en af tidens mest fremsynte ideer om boligbebyggelse – havebyen. Blandingen af stat, kommune og private som bygherrer har gjort, at arkitekt og ingeniør kunne afprøve de

nyeste teorier inden for byggeri og byplanlægning. Arkitekt Andreas Clemmensen var en af tidens førrende arkitekter, bl.a. var han formand for arkitektforeningen 1904–07. Han har hentet sin inspiration til udformningen af havebyen fra de strømninger, der var i Europa på denne tid. Havebybevægelsen begyndte i England, hvor igangsætterten var Ebenezer Howard, der i 1898 udgav bogen »Garden cities of tomorrow«. Denne bog blev en inspirationskilde for de arkitekter, der forsøgte at forbedre boligforholdene for arbejderklassen. Dels ville man forbedre selve boligen ved at gøre den større og med bedre udenomsarealer, dels ville man sikre lavere byggeudgifter gennem nye finansieringsformer, og derved undgå spekulationsbyggeri. Bevægelsen bredte sig til Tyskland, hvor man oprettede »Die Gartenstadtbewegung« omkring 1908–09. Den tyske forening udgav bl.a. en bog »Aus Englischen Gartenstädten«, hvor man sammenlignede de engelske og tyske forhold. Disse bevægelser er udførligt beskrevet i tidsskriftet »Arkitekten«, i tiden omkring Rødbyhavns projektering. Ved cementfabrikken i

To-familiebolig på Fælandsvej, set fra syd.

To-familieboliger på Fælandsvej, set fra nordvest.

Aalborg havde arkitekt Gotfred Tvede projekteret en lignende arbejderkoloni nogle få år før. Bevægelsen blev organiseret herhjemme, da man i 1912 indkaldte til stiftende møde i »Dansk-Haveboligforening«, hvis formål var sunde og smukke boliger på billigst mulige vilkår.

Afsluttende bemærkninger

Hvorvidt arkitekt A. Clemmensen også har været arkitekt for skibsværftets boliger, er desværre ikke eftersporet, men det fortælles, at byplanen fulgtes meget nøje. Husene i Torvegade, Højbogade og Fælandsvej kunne tyde herpå. De er stærkt inspireret af en anden arkitekturbevægelse herhjemme, nemlig »Bedre Byggeskik«, der genoptog den danske byggetradition og forbedrede den. I 1909 udstillede man i Århus eksempler på denne nye retning, og Andreas Clemmensen stod for stationsbygningen på denne udstilling. Til trods for at husene i Højbogade er flyttet til Frederiksberg i København, fremtræder skibsværftets boligområde, som et ualmindeligt smukt eksempel på fabriksboliger. An-

lægget er af høj arkitektonisk klasse, og husene i Torvegade er da også klausulerede mod ændringer i facade og beplantning.

Virksomhedsarkiv: Tegningsarkiv hos Statens Åndssvageforsorg. Forsorgscenteret for Storestrøms Amt. Rødbygård.
Desuden materiale på: Lokalhistorisk Arkiv, Rødby.

Litt.:

Danske byer og sogne. I.bd. Maribo Amt. p. 85-196. Roskilde 1931.

Kofoed, K. H.: K. H. Kofoeds erindringer ved Hans Kirchhoff. p. 292-301. Århus 1979.

»Sund sans« 1937 nr. 3 p. 29. Borgmester M. A. Jensen: Rødby venter på nye opgangstider.

Sørensen, Carl Winther: Tyve forunderlige år. Erindringsbilleder om arbejderungdom. p. 93-112. Kbh. Borgen. 1961.

Tidsskrift for Industri. nr. 7. Kbh. 1919. H. M. Markersen: Udviklingen ved Rødby Havn. En moderne industrihavn ved Østersøen.

En-familiebolig på Fælandsvej, set fra syd.

Direktørvillaen ved Jernbanegade, set fra nordøst.

A/S Nakskov Skibsværft

Skibsværftvej 4 (Rosnæs)

Nakskov Kommune

Maribo Amt

Nakskov Skibsværft anlagdes som flere andre danske værfter under indtryk af højkonjunktoren inden for værftsindustrien under 1. verdenskrig. Værftet byggedes i perioden 1916–18, og det ejes af Østasiatisk Kompagni. Med de skiftende konjunkturer har værftet også haft et skiftende antal arbejdere. Omkring 1930 var der 1100 ansatte og omkring 1950 ca. 1500 ansatte.

Skibsværftet ejer ca. 300 lejligheder, hvoraf de fleste ligger i boligområdet Rosnæs på den anden side af fjorden, mens der inde i byen kun findes et par spredte ejendomme. Derudover ejer værftet nogle logihuse med værelser til udlejning, samt 3 direktørboliger.

Arbejderboligerne

Omtrent samtidig med anlæggelsen af skibsværftet, påbegyndte man opførelsen af boliger til de ansatte. Specielt under 1. verdenskrigs højkonjunktur var det vanskeligt at skaffe egnet arbejdskraft, og i Nakskov ansatte man en del værftsarbejdere fra Flensborg. Endnu træffes familier med tyske navne, spe-

Rosnæsbebyggelsen 1918 set fra skibsbroen. Efter foto i virksomhedens arkiv.

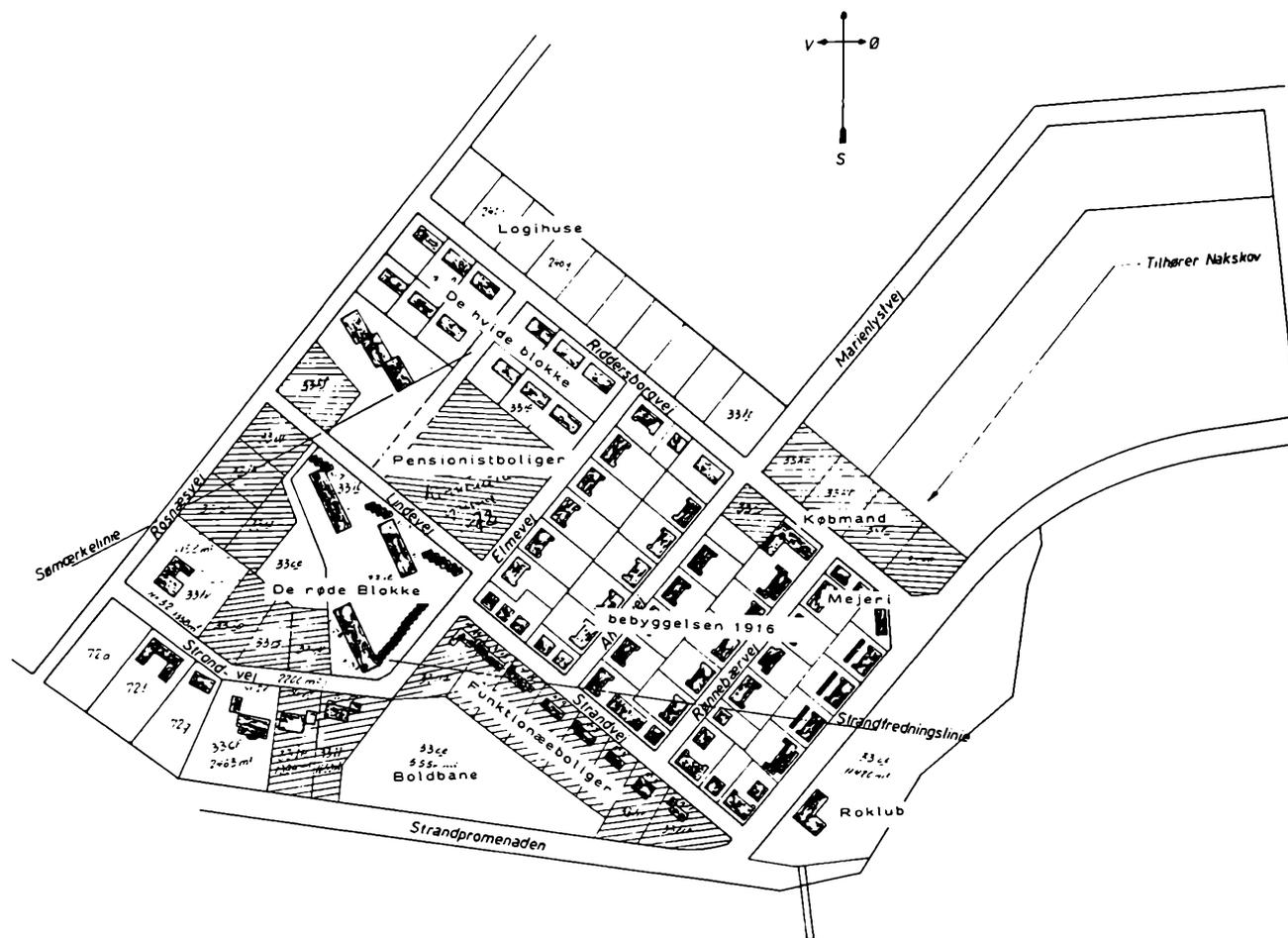
Detalje af havehusene fra 1916–18 på Strandvejen.

cielt mange med navnet Burmeister. At folk kom langvejs fra for at få arbejde, gjorde det nødvendigt, at der var boligtilbud på stedet.

På vestsiden af havneløbet, over for værftet, påbegyndtes derfor byggeriet af havebyen Rosnæs. Havebyen ligger endnu som en enklave, helt adskilt fra Nakskov by. Men hvor man før i tiden sejlede for at komme til arbejde på værftet, køres man i dag i bil. Rosnæs er karakteristisk ved, at den i forhold til

andre boligområder af samme oprindelse, indeholder hustyper fra flere forskellige perioder, således at den bebyggelsesmæssigt fremtræder med en levende struktur.

Rosnæs Haveby hørte direkte under værftet indtil 1923, hvor ejendomsselskabet »Rosnæs« dannedes. Ejendomsselskabet administreres af en forretningsfører. I dag har selskabet en gæld til værftet på 6,5 mill. kr. De første huse, kaldet »Havebyen«, blev

Situationsplan af Rosnæs. Pensionistboligerne og logihusene er ikke indtegnet på denne plan. Tegning fra virksomhedens arkiv.

opført i 1918. Der opførtes 158 lejligheder, fordelt på 33 huse med 2×2 lejligheder og 13 huse med 2 lejligheder, bygningen af de 13 enkelthuse var begrundet i den planmæssige udformning af arealet. Husenes udformning var i den tids meget brugte »Byggeforeningsstil«, udlejningsboliger i villaagtig stil, hvor der i den ydre udformning varieredes meget i facadeudtrykket, for at slette ethvert uniformeringspræg. I planlægningen er det karakteristisk, at man har givet hver lejlighed sin egen indgang. Arbejderboliger med særskilt indgang ansås i tiden for det bedste, da man bl.a. derved undgik klammeri familierne imellem. Lejligheden var alle på 3 værelser og et bruttoareal på ca. 66 m². De første boliger havde løkummer i gården, og senere vandklosetter samme sted, i dag er der w.c. og håndvask i alle lejlighederne, men ikke badeværelser. Til boligerne i Havebyen hørte desuden vaskehuse og brændselsrum samt til hver lejlighed en havelod.

I begyndelsen betalte arbejderne ca. ¼ af deres løn i husleje, hvilket var lidt over det normale dengang. I 1930 betalte man 45 kr. om måneden for

stuelejligheden og 50 kr. for 1. sals lejligheden. I dag koster en lejlighed ca. 350 kr. om måneden, hvilket er under en dagløn. Arbejdernes egen forklaring på denne lave husleje begrundes i de lønforhandlinger med virksomheden, hvor de har udvist tilbageholdenhed med lønkrav, men omvendt krævet, at huslejen ikke skulle stige. Det gælder f.eks. for den såkaldte »Nakskovaftale«. En anden forklaring kunne være, at den i husene engang investerede kapital allerede er forrentet og afskrevet, og at man nu kun betaler for istandsættelser, vedligeholdelse, forbedringer og skatter.

Samtidig med opførelsen af »Havebyen« byggedes et kompleks indeholdende en købmandsbutik med tilhørende beboelse samt en slagterbutik ligeledes med beboelse. Desuden er der indrettet ismeri i en af lejlighederne på Rønnebærvej. Disse forretninger har altid været lejet ud til private. Der har ikke på noget tidspunkt været forsøgt oprettet brugsforening e.l.

Sidst i 1940'erne begyndte bygningen af de såkaldte »Hvide blokke« på Rosnæs. I første omgang

Arbejderboliger på Rønnebærvej, set fra nord. Opført fra 1916 til 1918.

Arbejderbolig på Rosnæs efter opførelsen 1915–18. Bemærk at træerne indgår i den oprindelige plan. Fra foto i virksomhedens arkiv.

byggedes kun en enkelt blok, men i perioden op til 1962 fortsattes med yderligere 12 blokke. Hver blok består af 4 lejligheder. Også her er alle lejlighederne på 3 værelser, men bruttoarealet på ca. 80 m², dvs. noget større end de tidligere. Lejlighederne er indrettet med badeværelse, vaskekælder samt et lille havestykke til hver lejlighed. For disse lejligheder betales omkring 360 kr. om måneden.

Funktionærboliger

Mens værftets holdning over for anvisning af boliger til arbejderne hele tiden har været klar, de kunne, hvis der var boliger ledige, få anvist en på Rosnæs, har værftets politik overfor funktionærerne været mere svingende med hensyn til boligtilbud.

Ved værftets begyndelse klarede man sig med et par opkøbte ejendomme i Nakskov by. Umiddelbart efter 2. verdenskrig opførte værftet en ejendom på Marienlystvej 14-16, som benyttedes til funktionærboliger. Endnu på dette tidspunkt ønskede man boligmæssigt at adskille arbejdere og funktionærer.

Arbejderbolig på Rosnæs ved opførelsen 1916-18. Fra foto i virksomhedens arkiv.

Marienlystvej ligger ikke på Rosnæs, men på vejen dertil.

Midt i 1950'erne skiftede holdningen. Værftet mageskiftede et stykke jord, der lå ud til Fælleskabsvej på Rosnæs, med kommunen. Jorden blev udstykket, og dernæst solgt på fordelagtige vilkår til funktionærer. Her opførtes ca. 30 parcelhuse, som selvbyggerhuse med fordelagtige lån fra værftet. Grundene blev solgt med den klausul, at værftet havde forkøbsret til grundene, men ikke til husene.

Det sidste led i boligpolitikken over for funktionærgruppen, er værftets opførelse af de såkaldte »Røde blokke«. Disse er i 4 etager, opført i perioden 1960-63. Der er i alt 60 lejligheder af varierende størrelse fra 74-90 m². Lejlighederne har centralvarme, badeværelser samt fælles vaske- og tørre-rum. Der er garager, men ikke havelodder til lejlighederne.

Pensionistboliger og logihuse

Midt i bebyggelsen på Rosnæs lå en meget stor tom grund. Denne forærede værftet til kommunen, mod

Arbejderbolig på Rosnæs ved opførelsen 1916-18. Fra foto i virksomhedens arkiv.

at kommunen byggede pensionistlejligheder på grunden. Pensionistboligerne blev opført i 1972. Det er lave 1-etages rækkehuse, fuldt moderne udstyrede og med en lille have til hver lejlighed. Da boligerne er kommunens ejendom, administreres de af socialinspektøren, men værftet har indstillingsret.

Ejendomsselskabet Rosnæs administrerer også udlejning af værelser. Værftet ejer 4 logihuse, der alle er indrettet med enkeltværelser samt forskellige fællesrum. Værelserne udlejes for 360 kr. pr. måned incl. varme, rengøring samt vask af sengetøj. De er beregnet for ungekarle, lærlinge og løsere ansatte.

Havebyen Rosnæs

Betingelserne for at bo på Rosnæs er de samme som for de fleste fabriksboliger for arbejdere. Man betaler en forholdsvis lav husleje, og man er sikret sin bolig, så længe man har arbejde på værftet. Bliver man pensioneret, kan man blive boende. Forlader man selv værftet, mister man retten til boligen, herved sikres en stabil arbejdskraft.

Købmandsbutikken på Riddersborgvej, set fra nordvest.

Bebyggelsen Rosnæs ligger endnu i dag som et samlet, selvstændigt boligområde, adskilt fra Nakskov by. Bebyggelsen virker meget tiltalende, præget som den er af sine tidsforskellige hustyper og de store friarealer, som følge af de mange havelodder.

Det der har været afgørende for områdets planløsning, har været den oprindelige stramme og smukke placering af de første haveboliger. Også i dag er det disse huse, der først falder i øjnene, og som i væsentlig grad giver området sin karakter.

De gamle huse er i dag ikke tidsvarende. Dels er lejlighederne små, dels er det tekniske udstyr ikke fulgt med tiden. Her savnes en form for centralvarme og i høj grad badeværelser. Man kunne forestille sig at visse af lejlighederne efterhånden kunne slås sammen 2 og 2, derved kunne køkkenet udvides og forbedres og der kunne indrettes tidsvarende badeværelser.

Endelig må det beklages, at man ved udskiftningen af de gamle vinduer har valgt at sætte helglasvinduer i. Det må anbefales af hensyn til husenes ydre arkitektoniske udtryk, at man ved udskiftning

Havehusene på Strandvejen, set fra sydøst.

af vinduer næste gang vender tilbage til dannebrogssprossede vinduer.

Afsluttende bemærkninger

Bebyggelsen på Rosnæs er interessant i flere henseender. Værftet har siden oprettelsen i 1916 og frem til i dag kontinuerligt bygget boliger til de ansatte. Det er sjældent for fabriksboliger i Danmark. Normalt opføres en række boliger af en virksomhed uden at der foretages løbende udvidelser af boligantallet. Ligeledes ses det ofte, at virksomhederne, specielt i midten af 1960'erne, afhænder boligerne, da de ansatte har større fordel af at eje egen bolig, og virksomhederne ikke længere har behov for at tilbyde bolig i samme udstrækning som tidligere. Dette er heller ikke tilfældet med Rosnæs.

Den arkitektoniske udformning er ligeledes interessant. Selv om man finder lignende huse andre steder, f.eks. ved Varde stålværk, er det lokale bygmestre og arkitekter der har projekteret Rosnæs, og man har fra begyndelsen været opmærksom på ideerne omkring havebevægelsen herhjemme. Den

første havebybebyggelse følger nøje de intentioner der var om bedre boliger og udearealer for arbejdere. Denne ideologi er blevet fulgt op i de følgende byggerier på Rosnæs, hvilket giver en ganske spændende bebyggelsesplan med en særegen atmosfære. Hele Rosnæs-området er helt klart bevaringsværdigt, såvel bygnings- og byplanmæssigt som industrihistorisk. Et ualmindelig vellykket eksempel på en fabrikskoloni.

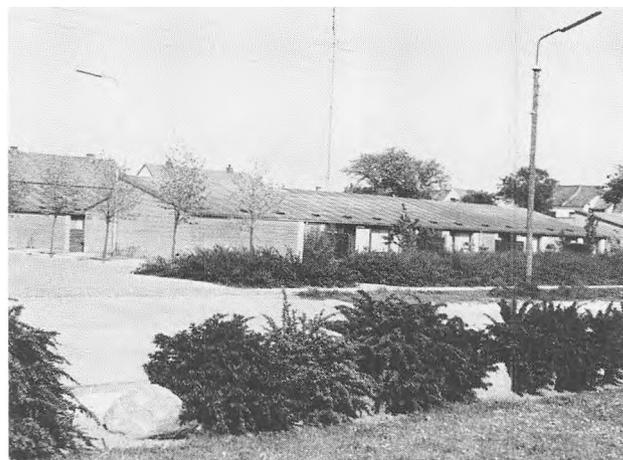
Virksomhedsarkiv: på værftet, her findes også et stort billedmateriale.

Litt.:

Danske byer og sogne. I Bd. Maribo Amt. p. 125 og 140. Roskilde 1931.

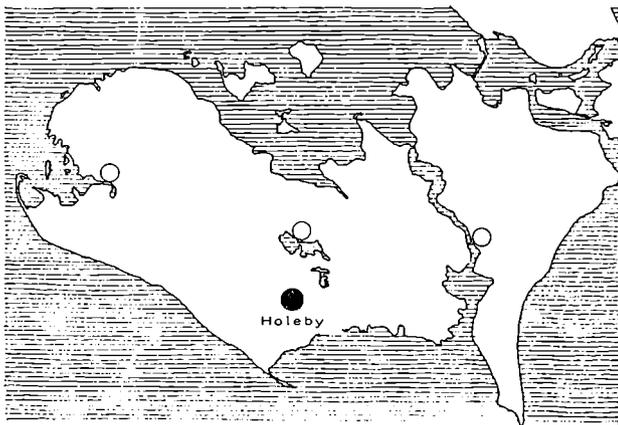
De hvide blokke på Riddersborgvej, opført i perioden 1940 til 1962.

Pensionistboligerne ved Elmevej og Lindevej, set fra syd.

A/S Holeby Dieselmotorfabrik

Østervej 2
Holeby Kommune
Maribo Amt

A/S Holeby Dieselmotorfabrik er, som mange andre af provinsens største maskinfabrikker, begyndt i en landsbysmedie. Hans Christoffersen flyttede til Holeby og påbegyndte smedevirksomheden i 1883. Hans søn, Jens Christoffersen, overtog smedien i 1908 og udvidede samtidig virksomheden. I 1916 solgtes den, og i 1918 blev virksomheden omdannet til et aktieselskab med B & W som hovedaktionær. Fra 1929 var Holeby Dieselmotorfabrik datterselskab af B & W. Til virksomheden hørte yderligere det nu nedlagte Guldborg støberi.

I begyndelsen fungerede smedien som reparationsværksted for redskaber og maskiner til landbruget. Ret hurtigt begynder dog selvstændig produktion af landbrugsredskaber og kort efter århundredskiftet påbegyndes produktion af petroleumsmotorer. Motorer har siden været fabrikkens hovedproduktion.

Boliger

Med virksomhedens udvidelser ved slutningen af 1. verdenskrig og senere ved slutningen af 2. verdens-

Vestervej 44-46-48. Boligkarré med i alt 12 lejligheder.

Arbejderboliger på Bjørnelodden, set fra syd.

krig, blev der behov for, at virksomheden kunne tilbyde boliger. I den første fase købtes der (efter skøde- og panteprotokollen) spredt i byen nogle ejendomme med henblik på udlejning, bl.a. huset Nyvej 11-13, der er et 2-familiehus. De fleste af husene på Nyvej er arbejderhuse, 4 ens dobbelthuse på den ene side af vejen, og 5 ens dobbelthuse på den anden side. Det siges, at husene er opført af en lokal bygmester i fuld forståelse med Holeby Diesel, men solgtes til private på nær huset Nyvej 11-13. Dette frasolgte virksomheden for ca. 10-15 år siden. Huset Nørrevej 20, købtes ligeledes på dette tidspunkt. Også dette er et 2-families arbejderhus i en række af tilsvarende huse. Vestervej 59-61 er ligeledes et 2-familieshus, men dette er opført af virksomheden. Det fortælles, at der i nr. 61 engang boede en smed, der hellere ville arbejde på Højbygård Sukkerfabrik, men da han fik at vide, at betingelsen for at fraflytte arbejdspladsen, også var at fraflytte boligen, blev han i sit ansættelsesforhold.

Ifølge skøde- og panteprotokollen har virksomheden omkring 1918 ejet flere matrikelnumre i byen, men det er på et nuværende bykort vanskeligt at se, hvilket det har drejet sig om.

Først sidst i 1940'erne ser det ud til, at der opstår et direkte behov for virksomheden til at involvere sig i medarbejderboliger. Det mest sandsynlige er, at det på dette tidspunkt har været vanskeligt at holde på de veluddannede medarbejdere, og at man på denne måde har villet knytte dem fastere til virksomheden. En anden årsag kan være virksomhedens kraftige ekspansion i denne periode, og denne har derfor måttet gå aktivt ind for at skaffe boliger.

Det første, der sker, er at man foretager en udstykning på et stykke jord ejet af virksomheden. Man solgte jordlodder til medarbejderne på meget lempelige vilkår, hvorefter de selv byggede. Desuden foretog de selv alle anlægsarbejderne, som vejarbejde, kantstenssætning etc. Denne udstykning omfattede Bjørnevej 2-4-3-5-7-9 og Madsensvej

9-11-13-14. Husene finansieredes ved firma- og banklån.

Endelig købte og udstykkede virksomheden i 1957-59 den såkaldte Skolelod. Her udstykkedes 6 grunde, der solgtes til medarbejdere på virksomheden. Husene byggedes som delvist selvbyggeri, der kom til at stå de pågældende i ca. 36.000 kr. Gennem firmaet fik de et byggelån på 14.000 kr. til 4% i rente. På lånet fra firmaet hvilede den klausul, at ved videre salg skulle lånet betales ud med det samme. Samme klausul hvilede på Bjørneloddens udstykning.

Næsten samtidig (1951) lod virksomheden opføre en etageejendom, Vestervej 44-46-48. Denne er en rødstenskarre med 3 opgange og 12 lejligheder. Karreen ejes stadig af Holeby Diesel.

Til trods for det store antal boliger, der har været knyttet til Holeby Diesel, er placering og udseende tilfældig. Som tidligere nævnt, er boligerne givetvis opkøbt eller opført som følge af virksomhedens kraftige ekspansion i 1940'erne, og derved forpligtigelse til at skaffe boliger for de ansatte i en by uden større virksomheder, Sukkerfabrikken Højbygård undtaget, samt et forsøg på at fastholde virksomhedens specialarbejdere.

Det er interessant at se, hvorledes fabrikken finansierer disse byggerier. Man frasælger for størstedelen grunde, giver lempelige lån, men sikrer sig samtidig en vis kontrol med husene, gennem før-omtalte klausulering. Der ligger således intet socialt engagement i opførelsen af boligerne, udover sikkerhed for rekruttering af arbejdere lokalt.

Virksomhedarkiv: på virksomheden. Der findes også et betydeligt billedarkiv.

Litt.:

Holeby Nyt. udg. af A/S Holeby Diesel, april 1979.

Lolland-Falster historisk Samfunds Årbog. 1972. s. 76-77.

Nielsen, Ove H.: Holeby Kommune historisk set. Lolland-Falsters historiske Samfunds Årbog. 1977 p. 82 ff.

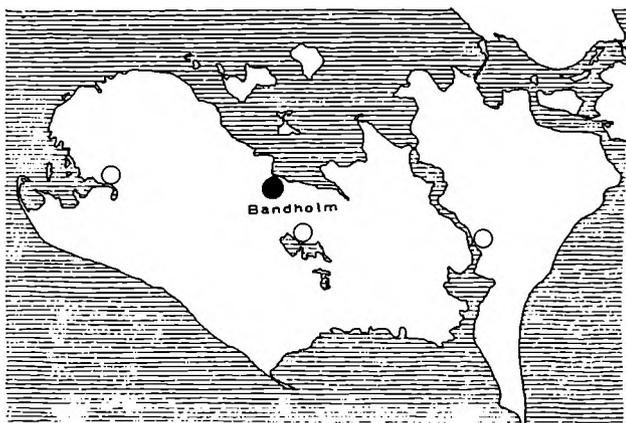
Wolsing, Jens: Holeby, 1943. p. 162 ff.

Bandholm Jernstøberi

Bandholm

Bandholm Kommune

Maribo Amt

Bandholm Jernstøberi oprettedes i 1841. Støberiet producerede plove, muldfjelle, kakkelovne og støbearbejde til skibe. Der var oprindeligt 20 ansatte på støberiet.

Støberiet var bygget som et fire-længet anlæg, hvor den ene længe var indrettet med tre boliger for smede.

I 1918 overtog Knuthenborg Gods støberiet, rev selve støberiet ned og indrettede godsforvalterkontor og -bolig i den tidligere boliglænge.

Litt.:

A/S C. A. Quade og Co. 1843–1943. p. 132–33.

Boyhus, Else-Marie: Maribo – historisk set. Lolland-Falsters historiske Samfunds Årbog. 1976.

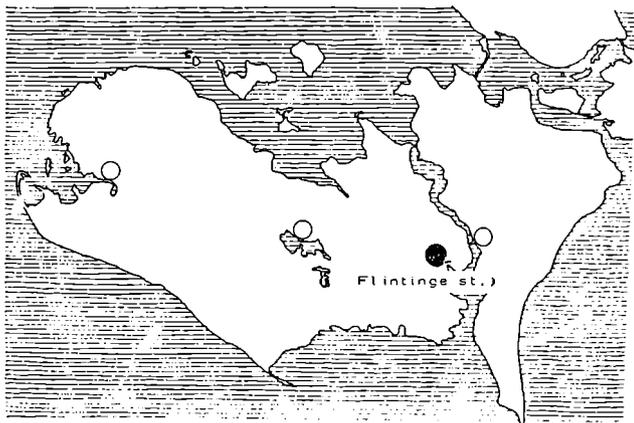
Boligfløjen, set fra nord. I dag indeholder den godsforvalterkontoret.

Gårdinteriør, set fra nord. Til venstre den tidligere boligfløj.

Brd. Clausen's Maskinfabrik

Flintinge St., Hovedvejen
Thoreby Kommune
Maribo Amt

Brd. Clausen's Maskinfabrik er oprettet i 1885 som maskinfabrik med hovedvægten på landbrugsmaskiner. I 1954 bliver firmaet aktieselskab. I dag drives handel med og reparation af landbrugsmaskiner samt import af industrimaskiner. Virksomheden har siden 1966 haft filial på Sandvigenevej 1 i Nakskov.

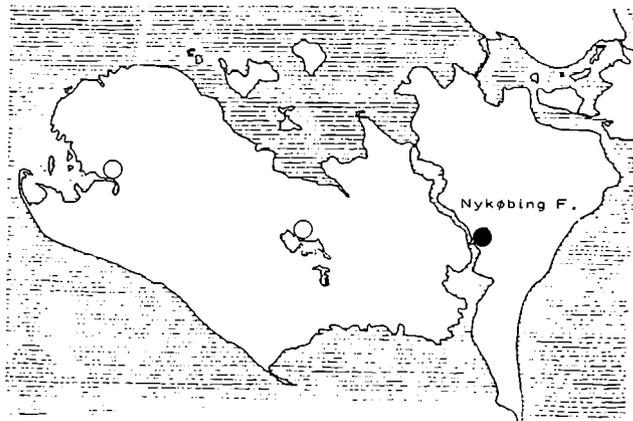
Boliger

Der har i alt været 9 funktionærboliger tilknyttet virksomheden, hvoraf de 2 nu er solgt fra. Kun de 2 af boligerne er opført af fabrikken, mens de øvrige er opkøbte. Det fortælles, at frem til 1952-53 boede og spiste omkring 8-9 svende og lærlinge hos Clausen.

Boligernes beliggenhed og udseende bærer præg af at være opkøbt. De er uens af udseende og ligger ustruktureret i forhold til virksomheden. Opkøbet af disse boliger kan være sket med henblik på en sikring af virksomhedens udvidelse, kapitalanbringelse samt tilbud af bolig til specialarbejdere i en i øvrigt tyndt beboet egn.

C. Schmidt's Maskinfabrik og Mekaniske Værksted

Engboulevard 9
Nykøbing Falster Kommune
Maribo Amt

C. Schmidt's maskinfabrik er oprettet i 1932, som maskinfabrik og mekanisk værksted. I begyndelsen af 1950'erne købes virksomheden af J. B. Bruun & Søn (Bruunshåb). I 1959 købes fabrikken af Hendriksen, Nymetal, der i dag producerer maskiner til træindustrien. Den gamle virksomhed er nedlagt, og virksomheden har i dag til huse på Gaabensevej 117 i Nykøbing F.

Boliger

Direktøren boede oven på kontorerne, og på Engboulevarden lå 3 mindre boliger, nedrevet omkring 1959-60. Ejeren boede oprindeligt i det ene af disse, mens de 2 andre blev lejet ud til ansatte. På Vestenborg Allé ejede fabrikken et hus for funktionærer. Dette hus blev solgt i 1960'erne.

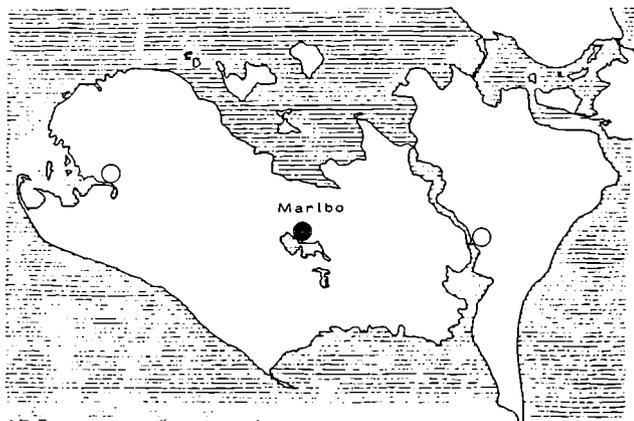
Maskinfabrikken Vulcan

»Maribo« A/S

Vestergade 15

Maribo Kommune

Maribo Amt

Fabrikken i Vestergade. Fra virksomhedens arkiv.

I 1896 etablerede C. F. Kiehn vognfabrikken Vulcan i Maribo. På dette tidspunkt fandtes kun et enkelt andet større firma herhjemme med samme produktion, nemlig »Scandia« i Randers, oprettet 1861.

Vulcan udførte også andet smede- og maskinarbejde, og virksomheden voksede hurtigt til 130–140 medarbejdere. I 1897 omdannedes virksomheden til aktieselskab, med en egenkapital på 250.000 kr. Vulcan fik ordrer fra mange af privatbanerne samt fra de Lollandske roebaner. Senere opnåede virksomheden også ordrer fra statsbanerne. Vulcan fik således brudt Scandia's monopol på leverancer til statsbanerne. Fabrikken havde imidlertid en del arbejdskonflikter omkring århundredskiftet, der tærede hårdt på økonomien, og i 1905 indgik virksomheden en samarbejdsaftale over 3 år med Scandia. Da Vulcan's daværende direktør Th. Soele, pludselig døde i 1906, foretoges en fuldstændig sammenlægning af de 2 virksomheder.

Efter sammenlægningen var det store spørgsmål, hvor man skulle placere produktionen. Både Randers og Maribo var afhængige af disse store virksomheder, med deres mange arbejdspladser og det deraf følgende handelsliv. Det blev Randers, der gik af med sejren, og man begyndte langsomt at afvikle Vulcans produktion. Arbejderne og funktionærerne fik tilbud om at flytte med til Randers. Af de 125 arbejdere rejste de 80 til Randers. For Maribo var lukningen af Vulcan en mindre katastrofe. Mange forlod byen og andre måtte gå ledige, ligeledes kom en del boliger til at stå tomme.

Værksted- og kontorbygningerne i Vestergade blev købt af en maskinfabrikant, og i dag er der reparation og forhandling af biler ved Poul Jørgensen. Værkstederne nord for jernbanen på Nørrebro blev overtaget af aktieselskabet Trifolium i Haslev, hvor man væsentligst lagde an på at udnytte mælken fra de lollandske herregårde. I dag ejes bygningerne af a/s C. A. Quade & Co.

Boliger

Samtidig med fabrikkens etablering, påbegyndte C. F. Kiehn opførelsen af 20 arbejderboliger i Skimminge, hvis oprindelige navn var Kiehnsgade. Alle husene er gavlhuse med indgang fra gaden, og de beskrives således i en brandtaxationsprotokol fra 1897: Forhus, 13½ alen langt, 9½ alen bredt (ca. 9×6 m), og 6¼ alen højt fra sokkelen, der er af flækket kampesten. 1-stens grundmur med tag af brædder beklædt med tagpap, zinktagrender og -nedløbsrør. Indrettet med 2 værelser med kakkellovne, køkken med komfur, fastslået vask og spisekammer. Gipslofter overalt og bræddegulv undtagen i spisekammer. På loftet findes et af brædder opført værelse med 1 kakkellovn. Vinduer, døre og bræddeskillerum er malede, mens væggene er umalede.

Af brandtaxationerne fremgår, at fabrikant C. F. Kiehn har solgt arbejderboligerne til sine medarbejdere, og det må formodentlig være sket omkring 1903. At husene bliver solgt på dette tidspunkt og ikke, som man kunne vente, ved de to firmaers sammenlægning i 1906, kunne tyde på, at arbejderboligerne efter Vulcans overgang til aktieselskab i 1897 vedblev at være direktør Kiehns private ejendom, og at han afhænder dem, da han forlader byen efter sin afgang som direktør. I brandtaxationsprotokollen ses det tillige, at der sker ejerskifte fra Vulcan's tidligere medarbejdere til Scandia. Der er 3 eksempler på at smedesvende sælger deres ejendom i Skimminge til Scandia. Denne handel hænger muligvis sammen med flytningen af arbejdere fra Vulcan til Randers. Disse 3 smedesvende har måske været dygtige folk, der var mere eller mindre uundværlige i produktionen, og Scandia har set en fordel i at »importere« disse svende, og tilbudt at købe husene.

Kiehn har givetvis opført disse huse udelukkende for at kunne tilbyde bolig til sine medarbejdere, der for størstedelen var specialarbejdere, og derfor

skulle rekrutteres fra et større område. Der har ikke været tale om nogen yderligere social omsorg for arbejderne, som f.eks. skole, brugsforening o.l., vel fordi virksomheden lå i en større provinsby med en i forvejen etableret social organisation.

Husene i Skimminge (Kiehnsgade) ligger der endnu, omend med mindre ændringer. De er meget karakteristiske, med deres gavle mod gaden, og behagelige i proportionerne. Både fra en arkitektonisk og fra en kulturhistorisk synsvinkel er gaden som helhed absolut bevaringsværdig.

Virksomhedsarkiv: Erhvervsarkivet.

Litt.:

Boyhus, Else-Marie: Maribo historisk set. Lolland-Falsters historiske samfunds Årbog. 1976. p. 80-81.

Nørregård, Georg: Vognfabrikken Scandia. Randers. 1861-1961.

Kolstrup, Søren: Vulcan. 1981.

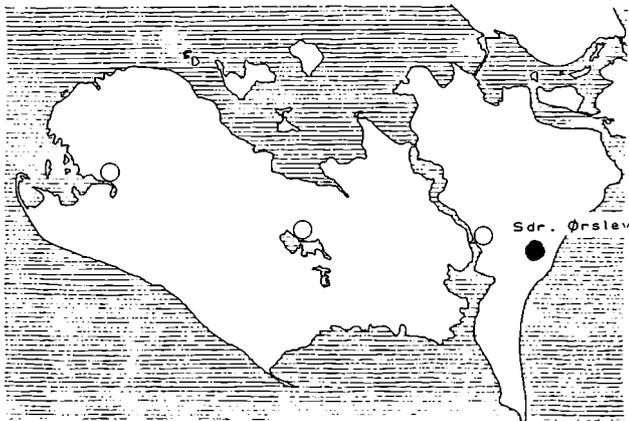
Skimminge set fra nord.

Andelselskabet Falsters Højspændingsværk

Sdr. Ørslev

Larstrup Kommune

Maribo Amt

Virksomheden er oprettet i 1912, hvor selve elektricitetsværket samt funktionærboligerne Fruegade 3, 5-7, 9-11 og Kirkegade 73 opførtes. De øvrige boliger tilhørende fabrikken i Kirkegade og Fruegade er opkøbt senere.

Den 1. april 1951 overtog SEAS (Sydøstsjællands Elektricitets Aktieselskab) el-værket. Selve produktionen nedlagdes, og el-værket blev i stedet fordelingscentral. På grund af den ændrede drift, er flere af boligerne i dag afhændet, og selve produktionsbygningerne er i fare for delvis nedrivning.

Boliger

Værket og boligerne fra 1912 er typiske for denne periodes arkitekturidealer for offentlige og private værker. Bygningerne, såvel værk som boliger, har en egalitet i sit udtryk, og sammenkæder derved naturligt de forskellige bygninger. Bygningsformerne og detaljerne understreger sammenhængen. Boligerne bærer desuden præg af datidens debat

Højspændingsværket, set fra nordvest.

Funktionærboligerne Fruegade 5-7 og 9-11, set fra syd.

om Bedre Byggeskik. Røde halvvalmede tegltage, rød grundmur, sprossede vinduer og hvide markant profilerede gesimser indeholdt i smukt proportionerede bygningskroppe.

Planerne virker gode og rummelige, med køkken og stuer i stueetagen og værelser på 1. salen. Desuden er der ofret arkitektonisk omhu på faciliteter som vaskerum, brændselsrum, toiletter og endog hønsehold, i form af en sidebygning eller et parallelt liggende udhus.

El-værket samt boligerne er en smuk repræsentant for sin tids fabriksanlæg. Det, der gør anlægget særligt spændende, er dets uændrede udtryk siden opførelsen 1912, samt en ualmindelig god vedligeholdelse. Dette anlæg fortjener at bevares.

Detailje af funktionær bolig Fruegade 9.

Sukkerfabriken Nykjøbing's Arbejderbolig.

For Logis og fuld Kost betales 7 Kr. om Ugen eller
1 Kr. daglig.

For Logis med 1 Kop Kaffe om Morgenens betales 20
Ore pr. Dogn.

For Middagsmad alene betales 30 Ore pr. Portion.

For 1 Flaske Hvidtøl 5 Ore.

Smør, Brød, Kød og Ost kan købes hos Oeconomen
til almindelige Priser.

Betalingen til Oeconomen erlægges med Bliktegn,
der kan købes hos Sukkermesteren i Fabriken.

Sukkerfabriken Nykjøbing, den 1ste October 1898.

Directionen.

